

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ІЗМАЇЛЬСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ГУМАНІТАРНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
Кафедра загальної та практичної психології

ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ФОРМУВАННЯ
ЦІНІСНО-МОРАЛЬНОЇ СФЕРИ ПІДЛІТКІВ

Кваліфікаційна робота здобувача
освітнього ступеня бакалавр
спеціальності 053 Психологія

освітньої програми Психологія

Бондаренко Катерина В'ячеславівна

Керівник к. психол.н., доц. Мазоха І.С.

Рецензентк. пед. н, доцент кафедри права і

соціальної роботи ІДГУ, Замашкіна О. Д.

Робота допущена до захисту
на засіданні кафедри загальної та практичної психології

(назва випускової кафедри)

протокол № 11 від «28» гравня 2026 р.

Завідувач кафедри

Марха Г. С.
(підпис) (прізвище, ініціали)

Робота пройшла публічний захист
на відкритому засіданні ЕК

«22» червня 2026 р.

Оцінка 88 балів добре
(за стобальною шкалою) (за традиційною шкалою)

Голова ЕК

Марха Г. С.

ЗМІСТ

ВСТУП	4
РОЗДІЛ I ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ ЦІННІСНО-МОРАЛЬНОЇ СФЕРИ ПІДЛІТКІВ	8
1.1. Поняття ціннісно-моральної сфери особистості у психологічній науці	8
1.2. Психологічні особливості підліткового віку як періоду становлення моральних і ціннісних орієнтацій.....	19
1.3. Чинники формування ціннісно-моральної сфери підлітків.....	25
Висновки до розділу 1	33
РОЗДІЛ II ЕМПІРИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ЦІННІСНО-МОРАЛЬНОЇ СФЕРИ ПІДЛІТКІВ	35
2.1. Методики дослідження ціннісно-моральної сфери підлітків.....	35
2.2. Результати емпіричного дослідження ціннісно-моральної сфери підлітків	43
2.3. Психолого-педагогічні рекомендації щодо формування ціннісно-моральної сфери підлітків	55
Висновки до розділу 2	63
ВИСНОВКИ	66
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	71
ДОДАТКИ	77

ВСТУП

Актуальність теми. Підлітковий вік пов'язаний із помітними змінами в самосвідомості, емоційній сфері, спілкуванні з дорослими й однолітками, ставленні до соціальних норм, власних обов'язків і життєвих перспектив. Важливо зазначити, що в цей період підліток поступово переходить від зовнішнього прийняття правил до їх осмислення, порівнює вимоги сім'ї, школи, референтної групи, медіасередовища, намагається визначити власну позицію щодо добра, справедливості, відповідальності, свободи, поваги до інших людей. У зв'язку з цим ціннісно-моральна сфера підлітків потребує уважного психологічного аналізу, оскільки від її сформованості залежить характер поведінки, здатність до саморегуляції, соціальна адаптація, рівень відповідальності та готовність дотримуватися моральних норм у реальних життєвих ситуаціях.

Проблема формування цінностей і моральної свідомості розглядалася у працях представників вітчизняної та зарубіжної психології, педагогіки, вікової психології, соціальної психології. Значний внесок у розуміння морального розвитку особистості зробили Т. Антоненко, Н. Берегова, Л. Джигун, К. Гавриловська, Ю. Дем'янчук, В. Горбунова, О. Гріньова, І. Данилюк, М. Жилін, В. Завірюха, Д. Кислинська, О. Камінська, І. Кузницька, Т. Мазур, С. Максименко, О. Матвійчук, О. Музиа, О. Нещерет, С. Прищепа, Л. Тарабасова, Н. Олефір та інші дослідники. У науковій літературі обґрунтовано зв'язок морального становлення з розвитком самосвідомості, рефлексії, мотиваційної сфери, соціального досвіду та характеру взаємодії підлітка з найближчим оточенням. Натомість, практична робота з підлітками показує, що знання моральних норм не завжди переходить у відповідальну поведінку. Підліток може декларувати значущість чесності, поваги чи допомоги іншим, але в конкретній ситуації орієнтуватися на груповий тиск, страх осуду, особисту вигоду або прагнення самоствердитися. Крім того, складності проблемі надає вплив цифрового середовища. Соціальні мережі,

відеоплатформи, онлайн-спільноти й неформальні групи задають підліткам моделі поведінки, які не завжди узгоджуються з вимогами родини та школи. Підлітки швидко засвоюють нові зразки комунікації, порівнюють себе з іншими, реагують на схвалення або осуд з боку однолітків, часто стикаються з суперечливими моральними орієнтирами. Отже, психологічне вивчення ціннісно-моральної сфери має не тільки теоретичне, а й практичне значення: результати такого дослідження можуть бути використані для побудови виховної роботи, профілактики девіантної поведінки, розвитку відповідальності, емпатії та здатності до усвідомленого морального вибору.

Актуальність обраної теми зумовлена потребою глибше з'ясувати, які цінності переважають у підлітків, наскільки виражена їхня моральна нормативність, як проявляється відповідальність за себе та інших, а також які психолого-педагогічні умови сприяють формуванню зрілої ціннісно-моральної позиції.

Мета дослідження – теоретично обґрунтувати та емпірично дослідити психологічні особливості формування ціннісно-моральної сфери підлітків.

Завдання дослідження:

1. Розкрити зміст поняття ціннісно-моральної сфери особистості у психологічній науці.
2. Проаналізувати психологічні особливості підліткового віку як періоду становлення моральних і ціннісних орієнтацій.
3. Визначити основні чинники формування ціннісно-моральної сфери підлітків.
4. Обґрунтувати добір психодіагностичних методик для емпіричного дослідження ціннісно-моральної сфери підлітків.
5. Провести емпіричне дослідження ціннісних орієнтацій, моральної нормативності та відповідальності підлітків.
6. Проаналізувати отримані результати та визначити характерні прояви ціннісно-моральної сфери досліджуваних підлітків.

7. Розробити психолого-педагогічні рекомендації щодо формування ціннісно-моральної сфери підлітків.

Об'єкт дослідження – ціннісно-моральна сфера особистості підлітка.

Предмет дослідження – психологічні особливості формування ціннісно-моральної сфери підлітків.

Методи дослідження. Для розв'язання поставлених завдань використано комплекс теоретичних та емпіричних методів. Теоретичні методи включали аналіз, синтез, узагальнення, порівняння й систематизацію наукових підходів до проблеми цінностей, морального розвитку та психологічних особливостей підліткового віку. Емпіричні методи застосовувалися для вивчення проявів ціннісно-моральної сфери підлітків. Насамперед, методика «Ціннісні орієнтації» М. Рокича дала змогу визначити ієрархію термінальних та інструментальних цінностей, значущі життєві цілі й бажані способи поведінки підлітків. Методика «Вивчення рівня моральної нормативності» у складі багаторівневого особистісного опитувальника «Адаптивність» А. Г. Маклакова, С. В. Чермяніна використана для оцінювання орієнтації підлітків на соціальні норми, правила поведінки та здатність узгоджувати власні дії з моральними вимогами. Методика «Діагностика відповідальності підлітків» М. А. Осташевої застосована для дослідження дисциплінарної відповідальності, відповідальності за себе та відповідальності за іншого. Для обробки результатів використано кількісний і якісний аналіз отриманих даних.

Джерельну базу дослідження становлять наукові праці з вікової, педагогічної та соціальної психології, дослідження з проблем морального розвитку, формування цінностей, самосвідомості, відповідальності та соціальної поведінки підлітків. У роботі використано теоретичні положення вітчизняних і зарубіжних авторів, матеріали психодіагностичних методик, а також результати емпіричного дослідження, проведеного серед підлітків.

Практичне значення одержаних результатів полягає в можливості використання матеріалів дослідження в роботі практичних психологів,

соціальних педагогів, класних керівників, педагогів-організаторів і батьків. Отримані результати можуть бути корисними для діагностики рівня сформованості ціннісно-моральної сфери підлітків, планування виховної роботи, розроблення профілактичних занять, тренінгів відповідальності, програм розвитку моральної рефлексії, емпатії, саморегуляції та навичок усвідомленого вибору. Запропоновані психолого-педагогічні рекомендації можуть застосовуватися в закладах освіти для підтримки особистісного розвитку підлітків і створення виховного середовища, яке сприяє засвоєнню соціально значущих цінностей.

Структура роботи. Кваліфікаційна робота складається зі вступу, двох розділів, висновків, списку використаних джерел і додатків. У першому розділі розглянуто теоретичні засади дослідження ціннісно-моральної сфери підлітків, включаючи поняття ціннісно-моральної сфери особистості, психологічні особливості підліткового віку та чинники формування моральних і ціннісних орієнтацій. У другому розділі подано опис методик емпіричного дослідження, результати вивчення ціннісно-моральної сфери підлітків і психолого-педагогічні рекомендації щодо її формування. Загальний обсяг роботи становить 69 сторінок, включаючи 9 таблиць, 7 рисунків та 50 позицій у списку використаних джерел.

РОЗДІЛ I

ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ ЦІННІСНО-МОРАЛЬНОЇ СФЕРИ ПІДЛІТКІВ

1.1. Поняття ціннісно-моральної сфери особистості у психологічній науці

Проблема ціннісно-моральної сфери особистості належить до тих питань психології, які неможливо звести до одного визначення або до окремої групи психічних процесів. Цінності, моральні норми, смисли, переконання, ідеали, уявлення про добро і зло, почуття відповідальності та здатність до морального вибору утворюють складну внутрішню систему, через яку людина оцінює події, будує взаємини, приймає рішення і пояснює власні вчинки.

У психологічній науці ціннісно-моральна сфера розглядається як інтегральне особистісне утворення, що поєднує когнітивний, емоційно-оцінний, мотиваційний і поведінковий рівні. Когнітивний рівень пов'язаний із знанням норм і принципів, емоційно-оцінний – із переживанням справедливості, провини, сорому, співчуття, поваги, мотиваційний – із внутрішніми спонуками діяти відповідно до прийнятих цінностей, поведінковий – із реальними вчинками. У зв'язку з цим аналіз ціннісно-моральної сфери потребує одночасного звернення до теорій особистості, вікової психології, психології моралі, соціальної психології та педагогічної психології [8, с. 59].

Поняття «цінність» у психології має декілька площин. З одного боку, цінність позначає значущість певного явища, мети, способу поведінки або якості для людини. З другого боку, цінність виступає внутрішнім критерієм вибору, завдяки якому особистість надає перевагу одним діям і відмовляється від інших. М. Рокіч трактував цінності як стійкі переконання щодо бажаності певної кінцевої мети або способу поведінки. У його концепції

розмежовуються термінальні цінності, пов'язані з бажаними життєвими цілями, та інструментальні цінності, які відображають прийнятні способи досягнення цих цілей. До прикладу, підліток може високо оцінювати дружбу, свободу, успіх або щасливе сімейне життя, але спосіб досягнення цих цілей залежить від того, які інструментальні цінності він приймає - чесність, відповідальність, самоконтроль, незалежність, терпимість або, навпаки, прагнення домінувати й уникати відповідальності. Відповідно, вивчення цінностей не може обмежуватися переліком життєвих пріоритетів; психологічно важливо з'ясувати, як вони пов'язані з реальною поведінкою [1, с. 25].

У зарубіжній психології значний вплив на розуміння цінностей мала теорія Ш. Шварца, у якій цінності пояснюються як мотиваційні орієнтири, спільні для різних культур. Дослідник виокремлював такі групи цінностей, як безпека, доброзичливість, універсалізм, традиція, самостійність, досягнення, влада, стимуляція, конформність, гедонізм [16, с. 87]. Слід зауважити, що значущість цієї теорії полягає в тому, що моральний розвиток особистості залежить не від наявності окремих цінностей, а від їх ієрархії та співвідношення. Наприклад, доброзичливість, відповідальність і повага до іншої людини можуть обмежувати егоцентричні імпульси, тоді як домінування цінностей влади, престижу або задоволення здатне послаблювати моральну саморегуляцію. І. Кузницька також підкреслює, що теорія універсальних цінностей Ш. Шварца пояснює цінності як мотиваційно навантажені орієнтири, які стають джерелом особистісних смислів і проявляються в конкретних життєвих обставинах [25, с. 176].

Поняття «мораль» і «моральність» часто використовуються як близькі, але у психологічному аналізі між ними доцільно проводити змістове розмежування. Мораль можна розуміти як систему соціально прийнятих норм, правил, вимог і оцінок, які регулюють поведінку людей у суспільстві. Моральність стосується внутрішнього прийняття цих норм, перетворення їх на переконання, мотиви й особистісні принципи. Прикладом, людина може

знати моральні вимоги, але не керуватися ними у поведінці, якщо вони залишаються зовнішніми й не включаються до її ціннісної системи. Для психології принципове значення має саме перехід від зовнішньої норми до внутрішнього регулятора. У працях А. Неурової, О. Капінус, Т. Грицевич та інших дослідників моральне становлення пов'язується з розвитком моральної свідомості, самосвідомості, відповідальності, здатності до рефлексії та готовності діяти відповідно до прийнятих моральних принципів [9, с. 11]. У дослідженні С. Максименко наголошено, що моральне становлення спирається на систему цінностей, переконань і принципів, а прийняття моральних цінностей дає людині підстави для морального самовизначення у соціальному оточенні [27, с. 11].

Ціннісно-моральна сфера особистості, на відміну від окремих моральних знань або ситуативних оцінок, має системний характер. Вона включає уявлення людини про значуще й належне, ставлення до себе та інших, критерії оцінювання поведінки, рівень відповідальності, моральні почуття, здатність передбачати наслідки вчинків і готовність співвідносити власні дії з нормами суспільного життя. В свою чергу, психологічна зрілість цієї сфери проявляється не в декларації «правильних» поглядів, а в узгодженості між тим, що людина вважає важливим, і тим, як вона діє. Якщо підліток називає відповідальність значущою якістю, але систематично уникає обов'язків, така розбіжність свідчить про незавершене внутрішнє засвоєння цінності. Якщо ж він здатний пояснити власний вибір, прийняти наслідки дії, визнати помилку й врахувати позицію іншої людини, можна говорити про більш високий рівень сформованості моральної регуляції [39, с. 63].

Психологічна наука розглядає ціннісно-моральну сферу через низку взаємопов'язаних підходів. У культурно-історичній традиції Л. Виготського джерелом розвитку особистості виступає соціальне середовище, у якому дитина засвоює мову, норми, способи взаємодії, символи культури й критерії оцінювання поведінки. Моральні вимоги спочатку існують як зовнішні правила, які задають дорослі, а згодом переходять у внутрішній план і стають

засобом саморегуляції. У діяльнісному підході О. Музики важливим є зв'язок між мотивами, смислами та діяльністю: цінність набуває психологічної сили тоді, коли вона включається в мотиваційну структуру особистості й починає визначати спрямованість поведінки. У концепції С. Рубінштейна особистість розглядається як суб'єкт життя, який не тільки реагує на обставини, а й займає певну позицію щодо них. Варто зазначити, що моральний вибір завжди передбачає активну позицію людини, а не механічне виконання вимоги [30, с. 12].

Екзистенційна психологія розширює розуміння ціннісно-моральної сфери через категорії смислу, свободи й відповідальності. В. Франкл вважав пошук смислу провідною мотиваційною силою людини. У такому баченні моральна поведінка не зводиться до пристосування до норм; вона пов'язана з пошуком відповіді на питання про те, заради чого людина діє, які наслідки її вибір має для інших і чи відповідає він її внутрішнім переконанням. Відсутність смислу, на думку Франкла, може спричинити внутрішню порожнечу, апатію, імпульсивність, втрату відповідальності [23, с. 155]. Для підліткового віку ця ідея особливо продуктивна, тому що підліток уже не задовольняється простим поясненням «так треба», а прагне зрозуміти, чому певна вимога є справедливою, чому слід обмежувати власні бажання, чому інша людина має право на повагу. С. Прищепа ціннісно-смилову сферу описує як утворення, що визначає життєві стратегії, поведінкові установки, ідентичність і психологічне благополуччя, а також пов'язується з працями В. Франкла, А. Маслоу, К. Роджерса, М. Рокіча та Ш. Шварца [2, с. 14; 32, с. 162].

Гуманістична психологія акцентує увагу на розвитку особистісного потенціалу, самоповаги, здатності до вибору й відповідального ставлення до себе та інших. А. Маслоу пов'язував зрілість особистості із самоактуалізацією, внутрішньою автономією, здатністю орієнтуватися на буттєві цінності, серед яких істина, добро, краса, справедливість, цілісність. К. Роджерс розглядав особистісний розвиток через прийняття себе,

відкритість досвіду й узгодженість між реальним переживанням та образом «Я». Варто зазначити, що положення важливі тому, що моральна поведінка потребує внутрішньої автентичності – людина діє морально стійко тоді, коли норма не сприймається як примус, а узгоджується з її образом себе. Підліток, який переживає повагу, довіру й прийняття з боку значущих дорослих, має більше можливостей для внутрішнього прийняття моральних вимог, ніж підліток, який стикається переважно з осудом, приниженням або формальним контролем [29, с. 105].

На табл. 1.1 відображено основні компоненти ціннісно-моральної сфери особистості, їх зміст і психологічні прояви, що дає змогу розглядати досліджуване явище не як абстрактну рису характеру, а як систему взаємопов'язаних показників, які можуть бути предметом теоретичного аналізу й емпіричного вивчення.

Таблиця 1.1

Структурні компоненти ціннісно-моральної сфери особистості

Компонент	Зміст компонента	Психологічні прояви
Когнітивний	Знання моральних норм, уявлення про добро, справедливість, обов'язок, права й відповідальність	Здатність пояснити моральну норму, розрізнити прийнятну й неприйнятну поведінку, аргументувати власну позицію
Емоційно-оцінний	Переживання морального змісту ситуації, ставлення до власних і чужих учинків	Почуття провини, сорому, співчуття, поваги, обурення несправедливістю, емпатійна реакція
Мотиваційно-ціннісний	Ієрархія цінностей, особистісна значущість моральних принципів, внутрішні спонуки до відповідальної поведінки	Перевага соціально значущих цінностей, готовність діяти чесно, орієнтація на допомогу, відповідальність і саморозвиток
Регулятивний	Здатність узгоджувати поведінку з моральними нормами й особистими переконаннями	Самоконтроль, передбачення наслідків, уміння стримувати імпульсивні дії, прийняття відповідальності
Поведінковий	Реальне втілення цінностей у вчинках і взаємодії з іншими людьми	Виконання обов'язків, дотримання домовленостей, допомога іншим, чесність у складних ситуаціях
Рефлексивний	Осмислення власних мотивів, учинків, помилок і життєвих орієнтирів	Самоаналіз, здатність визнавати неправоту, моральне самовизначення, корекція поведінки

Джерело: сформовано автором на основі [2; 10; 49].

З огляду на дані табл. 1.1, ціннісно-моральна сфера не може бути оцінена за одним критерієм. Наприклад, підліток може добре знати правила поведінки, але мати слабо сформовану емоційну чутливість до переживань іншої людини. Інший підліток може проявляти співчуття, але не мати достатнього самоконтролю для відповідального вчинку в конфліктній ситуації. У дослідженні С. Прищепи серед показників ціннісної системи названо стійкість, несуперечливість, наявність чіткої ієрархії, засвоєння духовних цінностей, підпорядкованість дефіцитарних цінностей і узгодженість декларованих та реально діючих цінностей [32, с. 162].

Зміст ціннісно-моральної сфери також має нормативно-правове підґрунтя, оскільки освітнє й виховне середовище в Україні орієнтоване на розвиток особистості, повагу до гідності людини, відповідальність і свідомий суспільний вибір. Конституція України у статті 23 закріплює право кожної людини на вільний розвиток своєї особистості за умови непорушення прав і свобод інших людей, а також підкреслює наявність обов'язків перед суспільством. У статті 28 Конституції визначено право кожного на повагу до гідності, що безпосередньо пов'язане з моральними орієнтирами взаємодії, недопущенням приниження, насильства й жорстокого поводження [22].

Крім того, Закон України «Про освіту» визначає освіту як основу інтелектуального, духовного, фізичного й культурного розвитку особистості, а метою освіти називає всебічний розвиток людини, формування цінностей, виховання відповідальних громадян, здатних до свідомого суспільного вибору та діяльності на користь іншим людям і суспільству [35]. Закон України «Про повну загальну середню освіту» у статті 15 прямо пов'язує виховний процес із загальнолюдськими цінностями, культурними цінностями Українського народу, принципами верховенства права, дотриманням прав і свобод людини та формуванням відповідальності за власні дії. Отже, психологічне дослідження ціннісно-моральної сфери підлітків узгоджується не тільки з науковою логікою вікового розвитку, а й із правовими орієнтирами української освіти [38].

Ціннісно-моральна сфера виконує кілька психологічних функцій, без яких неможливо пояснити її вплив на поведінку. Орієнтаційна функція полягає в тому, що цінності задають людині критерії вибору, а саме що вважати значущим, до чого прагнути, чого уникати, які дії оцінювати як прийнятні або неприйнятні. Регулятивна функція забезпечує зв'язок між цінністю та конкретною поведінкою, адже людина має не тільки знати норму, а й уміти діяти відповідно до неї в ситуації спокуси, тиску або конфлікту [41, с. 13]. Смыслотвірна функція допомагає людині пояснювати власні дії, поєднувати окремі події в цілісну життєву перспективу, бачити значення навчання, спілкування, допомоги, праці, саморозвитку. Ідентифікаційна функція пов'язана з відповіддю на питання «хто я?» і «якою людиною хочу бути?», що набуває особливої ваги в підлітковому віці. Адаптаційна функція дає змогу узгоджувати особисті потреби з вимогами соціального середовища, не втрачаючи внутрішньої цілісності. Н. Берегова наголошує, що ціннісно-смысловна сфера бере участь у процесах адаптації, саморегуляції, самоідентифікації, прийняття рішень і побудови життєвої перспективи [3, с. 54].

На рис. 1.1 подано узагальнену схему функціонування ціннісно-моральної сфери особистості, що показує, як зовнішні соціальні норми проходять шлях внутрішнього засвоєння й можуть перетворюватися на особистісні регулятори поведінки.

Рис. 1.1. Формування та функціонування ціннісно-моральної сфери особистості

Джерело: сформовано автором на основі [3; 22; 35; 42].

З огляду на дані рис. 1.1, формування ціннісно-моральної сфери не відбувається автоматично. Наявність моральної вимоги в сім'ї або школі ще не гарантує її внутрішнього прийняття підлітком. Зовнішня норма має пройти через особистісне осмислення, зіставлення з досвідом, переживання її значущості й включення до системи власних пріоритетів. Якщо цей процес переривається, моральна норма залишається формальною, тому що підліток може виконувати її під контролем дорослих, але порушувати за відсутності зовнішнього нагляду. Якщо ж норма набуває статусу особистісної цінності, поведінка стає більш стійкою, оскільки регулюється не страхом покарання, а внутрішнім переконанням, самоповагою й відповідальністю [5, с. 83].

Надзвичайно важливе значення для психологічного аналізу має співвідношення декларованих і реально діючих цінностей. Декларовані цінності відображають те, що людина називає важливим або соціально бажаним. Реально діючі цінності виявляються у виборі, поведінці, витратах часу, реакції на труднощі, готовності дотримуватися принципів у ситуації, де моральна дія потребує зусиль. Варто зазначити, що у підлітковому віці розрив між цими рівнями може бути досить помітним [20, с. 18]. Підліток прагне виглядати зрілим, справедливим, незалежним, але його поведінка ще часто залежить від імпульсів, групових очікувань, бажання отримати схвалення або уникнути відповідальності. У зв'язку з цим дослідник має оцінювати не тільки вербальні відповіді, а й ширші показники, включаючи дисциплінарну відповідальність, готовність визнавати наслідки власних дій, ставлення до правил, здатність враховувати інтереси іншої людини. О. Неццет підкреслює, що моральне становлення детермінується чіткістю ціннісної ієрархії, домінуванням буттєвих і духовних цінностей,

підпорядкованістю дефіцитарних цінностей моральним та узгодженістю декларованих і реально діючих цінностей [31, с. 59].

Ціннісно-моральна сфера має тісний зв'язок із самосвідомістю. Людина не тільки засвоює норми, а й поступово починає співвідносити з ними власний образ «Я». Крім того, у підлітків цей процес набуває особливої інтенсивності, оскільки вони активно порівнюють себе з іншими, шукають визнання, відстоюють самостійність, гостро реагують на несправедливість і можуть бути нестійкими у власних моральних позиціях. Моральна самооцінка формується через переживання відповідності або невідповідності власної поведінки прийнятним цінностям. Якщо підліток здатний критично осмислити вчинок, визнати відповідальність і змінити поведінку, це свідчить про розвиток рефлексивного компонента ціннісно-моральної сфери. Якщо ж він постійно виправдовує порушення норм зовнішніми обставинами, перекладає провину на інших або не бачить морального змісту ситуації, можна говорити про недостатню сформованість моральної рефлексії [15, с. 72].

У психологічній літературі моральний розвиток часто описується як поступове ускладнення морального судження. Ж. Піаже пов'язував розвиток дитячої моралі з переходом від гетерономної моралі, коли правило сприймається як незмінна вимога дорослого, до автономної моралі, де дитина враховує наміри, взаємність і справедливість [4, с. 82]. Л. Колберг розробив стадіальну модель морального судження, у якій моральний розвиток проходить шлях від орієнтації на покарання й винагороду до орієнтації на соціальний порядок, права людини й універсальні етичні принципи [40, с. 161]. З одного боку, цю модель критикували за надмірну раціоналізацію моралі та недостатню увагу до емоційного й культурного виміру, а з іншого – її значення полягає в тому, що вона показала розвиток моральності як якісну зміну способу мислення. Для підлітків це означає, що моральне виховання не повинно зводитися до повідомлення правил; воно має включати обговорення

моральних дилем, аналіз мотивів, наслідків, позицій інших людей і критеріїв справедливості.

Слід зауважити, що моральні почуття становлять емоційну частину ціннісно-моральної сфери. Співчуття, сором, провина, вдячність, повага, обурення несправедливістю виконують регулятивну функцію, оскільки допомагають людині пережити моральний зміст ситуації, а без емоційного залучення моральна норма може залишатися абстрактною. Наприклад, знання про неприпустимість приниження іншої людини матиме слабкий вплив, якщо підліток не здатний емоційно відгукнутися на чужий біль або не розуміє наслідків власних слів. Натомість, моральні почуття мають бути пов'язані з рефлексією, інакше вони можуть набувати ситуативного й нестійкого характеру. Психологічно зріла моральність передбачає поєднання емоційної чутливості, розуміння норм і здатності до самоконтролю [50, с. 17].

Ціннісно-моральна сфера також пов'язана з відповідальністю. Відповідальність означає здатність людини визнавати авторство власних дій, передбачати їх наслідки, виконувати взяті зобов'язання і співвідносити особисті бажання з потребами інших людей. У підлітковому віці відповідальність розвивається нерівномірно, оскільки підліток прагне більшої свободи, але не завжди готовий приймати наслідки власного вибору. Відповідно, відповідальність виступає одним із основних емпіричних показників сформованості ціннісно-моральної сфери. Дисциплінарна відповідальність показує ставлення до правил і обов'язків; відповідальність за себе - готовність самостійно організувати поведінку, навчання, вибір; відповідальність за іншого - здатність враховувати наслідки власних дій для людей поруч [28, с. 64].

Проблема ціннісно-моральної сфери набуває додаткової складності через вплив соціального середовища. Сім'я задає первинні моральні зразки, особливо спосіб спілкування, ставлення до обов'язків, чесності, праці, допомоги, старших і молодших. Школа розширює цей досвід через правила

колективного життя, оцінювання, співпрацю, конфлікти, участь у спільних справах. Група однолітків впливає на прийняття або відкидання норм, оскільки для підлітка думка ровесників часто стає емоційно значущішою за вимоги дорослих. Крім того, медіасередовище створює додатковий простір моральних зразків, у якому підліток стикається з різними моделями успіху, популярності, сили, свободи, краси, споживання й взаємодії [17, с. 64]. Якщо ці впливи суперечливі, підліток може демонструвати нестійкість моральних оцінок і поведінки. Якщо ж дорослі допомагають йому осмислювати досвід, порівнювати позиції, бачити наслідки дій і виробляти власні критерії, соціальне середовище стає ресурсом морального розвитку.

Психологічний зміст ціннісно-моральної сфери найповніше розкривається шляхом поняття внутрішньої регуляції. На ранніх етапах розвитку поведінка дитини значною мірою залежить від зовнішнього контролю: заборон, заохочень, покарань, оцінок дорослих. У процесі дорослішання частина цих вимог інтеріоризується, тобто переходить у внутрішній план. Підліток починає сам оцінювати свою поведінку, прогнозувати реакцію інших, співвідносити дії з образом себе, відчувати провину або гордість за вчинок. Варто зауважити, що внутрішня моральна регуляція формується поступово й потребує не тільки контролю, а й довіри, діалогу, вправління у прийнятті рішень. В свою чергу, надмірний зовнішній тиск може призвести до формального послуху або протесту, а повна відсутність вимог ускладнює засвоєння меж відповідальної поведінки [6, с. 242].

Таким чином, ціннісно-моральну сферу особистості можна визначити як інтегровану систему цінностей, моральних норм, смислів, переконань, моральних почуттів, відповідальності та способів саморегуляції, яка визначає ставлення людини до себе, інших людей і суспільства та проявляється у моральних оцінках, виборах і вчинках. У цьому визначенні важливо зберегти три акценти. Перший акцент стосується системності: окремі цінності не пояснюють поведінку без урахування їх ієрархії та зв'язку з мотивами.

Другий акцент стосується внутрішнього прийняття: моральна норма стає дієвою тоді, коли включається до особистісної структури, а не залишається зовнішньою вимогою. Третій акцент стосується поведінкового прояву: рівень сформованості ціннісно-моральної сфери перевіряється не деклараціями, а здатністю діяти відповідально в конкретних ситуаціях.

1.2. Психологічні особливості підліткового віку як періоду становлення моральних і ціннісних орієнтацій

Підлітковий вік у психології розглядається як період інтенсивного особистісного становлення, коли дитина поступово виходить за межі засвоєних у молодшому шкільному віці правил і починає співвідносити їх із власним досвідом, потребами, самооцінкою та позицією значущих людей. Слід зауважити, що моральні й ціннісні орієнтації в цей час набувають більш усвідомленого характеру, оскільки підліток уже здатний не тільки виконувати вимогу дорослого, а й ставити питання про її справедливість, доцільність, зв'язок із правами інших людей і власною гідністю [13, с. 66]. Вікова специфіка полягає в тому, що моральна сфера ще не має достатньої стійкості, але вже активно перебудовується під впливом самосвідомості, спілкування з однолітками, навчальної діяльності, сімейних норм і ширшого соціального середовища. Підліток прагне самостійності, але часто залишається залежним від групової оцінки; декларує власну позицію, але не завжди може витримати її в ситуації тиску; розуміє моральну норму, але може порушити її через імпульсивність, емоційну напругу або потребу в самоствердженні [12]. Отже, підлітковий вік потребує аналізу не як простий етап дорослішання, а як психологічно напружений період, у якому формуються передумови зрілої моральної поведінки. У дослідженні О. Гріньової близький за змістом юнацький період визначається як сензитивний щодо морального становлення, оскільки особистість починає усвідомлювати

власні цінності та критично ставитися до суспільних моральних норм [7, с. 9].

Психологічне значення підліткового віку пов'язане передусім із розвитком самосвідомості. Дитина молодшого шкільного віку частіше оцінює себе через успішність, ставлення вчителя, похвалу або зауваження батьків, в той час як підліток дедалі частіше звертається до внутрішнього образу «Я». Він порівнює себе з однолітками, аналізує власну зовнішність, здібності, соціальний статус, риси характеру, здатність бути прийнятим у групі. Виникає потреба в особистісному самовизначенні, оскільки підліток хоче зрозуміти, яким його бачать інші, чим він відрізняється від ровесників, які якості роблять його сильним, значущим або вразливим. Моральні орієнтації у цей період поступово входять до структури образу «Я»: підліток починає оцінювати себе як чесного або нечесного, відповідального або безвідповідального, справедливого або байдужого до інших. Якщо моральна самооцінка спирається тільки на зовнішній осуд, поведінка залишається нестійкою. Якщо підліток починає переживати моральну норму як частину власної позиції, виникає внутрішня підстава для самоконтролю й відповідальності [19, с. 21].

Важливий внесок у розуміння підліткового розвитку зробив Е. Еріксон, який пов'язував цей період із кризою ідентичності. Підліток пробує різні ролі, перевіряє межі дозволеного, намагається знайти відповідь на питання про власне місце серед інших людей. Моральні орієнтації в такій ситуації не засвоюються механічно, тому вони проходять через сумнів, порівняння, протест, прийняття або відкидання [46, с. 1]. Д. Ельконін акцентував увагу на значенні інтимно-особистісного спілкування з однолітками, яке в підлітковому віці стає провідним простором самопізнання й соціального випробування. У групі ровесників підліток отримує досвід визнання, конкуренції, дружби, конфлікту, взаємної підтримки, образи, зради, лояльності. Так, через такі ситуації моральні поняття втрачають абстрактність і набувають конкретного психологічного змісту.

Справедливість починає означати не тільки правило, а й пережиту ситуацію нерівного ставлення; відповідальність – не тільки вимогу дорослого, а й здатність не підвести товариша; повага – не тільки ввічливу форму поведінки, а й визнання меж іншої людини [48, с. 166].

Розвиток мислення також впливає на становлення моральних і ціннісних орієнтацій. У підлітковому віці зростає здатність до абстрактного міркування, аналізу причин і наслідків, побудови припущень, порівняння різних позицій. Завдяки цьому підліток може розмірковувати про свободу, справедливість, відповідальність, честь, гідність, права, обов'язки, сенс навчання й майбутню професію. Ж. Піаже описував перехід від гетерономної моралі, коли правило сприймається як дане дорослими, до автономнішого морального судження, де враховуються наміри, взаємність і справедливість [47, с. 8]. Л. Колберг розглядав моральний розвиток через ускладнення морального судження: від орієнтації на покарання й винагороду до врахування соціального порядку, прав людини та універсальних етичних принципів. Слід зауважити, що для підлітків така логіка має значення, оскільки вони вже здатні обговорювати моральні дилеми, бачити суперечність між формальним правилом і реальною людською ситуацією, аналізувати мотиви поведінки. Натомість, розвиненіше мислення не гарантує моральної зрілості, тому що підліток може переконливо пояснювати правильну поведінку, але діяти інакше через слабку саморегуляцію або залежність від групового схвалення [14, с. 197].

Емоційна сфера підлітка часто характеризується підвищеною чутливістю, різкими коливаннями настрою, загостреним переживанням несправедливості, образи, приниження, відкидання або недовіри. Моральна оцінка у цьому віці рідко залишається суто раціональною, оскільки підліток гостро реагує на тон спілкування, публічне порівняння, критику, порушення особистих меж. У зв'язку з цим дорослі можуть помилково сприймати його поведінку як впертість або непослух, хоча за нею нерідко стоїть потреба у визнанні, захисті гідності або відновленні справедливості. Моральні почуття

– сором, провина, співчуття, вдячність, повага, обурення несправедливістю – у підлітковому віці стають важливими внутрішніми сигналами, але їх регулятивна сила залежить від рівня рефлексії. Якщо підліток здатний осмислити власне переживання, він може побачити моральний зміст ситуації й скоригувати поведінку. Якщо емоційна реакція домінує над осмисленням, поведінка може ставати імпульсивною, конфліктною або демонстративною. Отже, формування моральної сфери потребує не тільки пояснення норм, а й розвитку здатності називати переживання, розуміти почуття інших людей і передбачати наслідки власних дій [11, с. 5].

На табл. 1.2 відображено основні психологічні новоутворення підліткового віку та їх значення для становлення моральних і ціннісних орієнтацій.

Таблиця 1.2

Психологічні особливості підліткового віку та їх вплив на становлення моральних і ціннісних орієнтацій

Психологічна особливість	Зміст вікової зміни	Значення для морального й ціннісного становлення
Розвиток самосвідомості	Підліток активніше аналізує себе, порівнює з іншими, оцінює власні якості й поведінку	Моральні норми поступово пов'язуються з образом «Я», виникає потреба бути чесним, справедливим, відповідальним не тільки через вимогу дорослих
Потреба в автономії	Зростає прагнення до самостійності, права на власну думку, особистий вибір	Моральна норма проходить через осмислення; підліток краще приймає вимоги, коли бачить їх обґрунтованість і справедливість
Значущість групи однолітків	Думка ровесників стає емоційно впливовою, зростає потреба у визнанні й належності до групи	Цінності можуть зміцнюватися або деформуватися залежно від групових норм, авторитетів і моделей поведінки
Розвиток абстрактного мислення	Підліток здатний аналізувати мотиви, наслідки, моральні дилеми, права й обов'язки	З'являються передумови для усвідомленого морального судження, критичного ставлення до норм і власного вибору
Емоційна чутливість	Посилюється реакція на несправедливість, приниження, недовіру, відкидання	Моральні почуття стають важливим джерелом саморегуляції, але потребують розвитку рефлексії й самоконтролю
Формування життєвої перспективи	Підліток починає думати про майбутнє, професію, особисті цілі, соціальну роль	Цінності пов'язуються з планами, вибором поведінки, ставленням до навчання, праці, сім'ї, громадянської

		позиції
Нестійкість поведінкової регуляції	Самоконтроль ще розвивається, поведінка може залежати від настрою, ситуації, групового тиску	Можливий розрив між декларованими цінностями й реальними вчинками; потрібні умови для тренування відповідальності

Джерело: сформовано автором на основі [11; 40; 49].

З огляду на дані табл. 1.2, підлітковий вік створює як можливості, так і ризики для морального становлення. Розвиток самосвідомості дає підліткові змогу ставити питання про власні принципи, але водночас робить його вразливим до оцінок і порівнянь. Потреба в автономії допомагає переходити від зовнішнього послуху до внутрішнього прийняття норм, але за авторитарного стилю виховання вона може набувати форми протесту. Спілкування з однолітками відкриває простір для дружби, взаємної підтримки й відповідальності, але може посилювати конформність, якщо групові норми суперечать моральним вимогам. Розвиненіше мислення дозволяє аналізувати моральні дилеми, але недостатня емоційна саморегуляція інколи заважає діяти відповідно до власних висновків. Отже, підлітковий вік не гарантує автоматичного морального зростання, а створює психологічні передумови для становлення моральної самосвідомості, відповідальності, рефлексії та здатності до усвідомленого вибору [26, с. 158].

Ціннісні орієнтації підлітка формуються в умовах суперечливих інформаційних впливів. Родина, школа, однолітки, соціальні мережі, блогери, популярна культура та медіаконтент часто пропонують різні уявлення про успіх, свободу, привабливість, авторитет, силу, стосунки й соціальне визнання. Підліток може одночасно чути від дорослих про важливість навчання й відповідальності, а в онлайн-середовищі бачити швидкі моделі популярності, демонстративного споживання або агресивного самоствердження. За відсутності критичного мислення й емоційної підтримки такі впливи можуть посилювати розрив між декларованими та реально діючими цінностями. Л. Тарабасова підкреслює, що розвиток моральної сфери залежить від успішного функціонування ціннісної системи,

а важливими ознаками ціннісної регуляції поведінки виступають чітка ієрархія цінностей, засвоєння духовних цінностей і узгодженість декларованих та діючих цінностей [45, с. 13]. Для підлітка це означає необхідність не тільки знати «правильні» відповіді, а й поступово виробляти внутрішню систему пріоритетів, здатну регулювати поведінку в реальних ситуаціях.

Моральне становлення підлітків не можна відокремити від розвитку смислової сфери. У цьому віці з'являються перші відносно стійкі роздуми про майбутнє, професію, стосунки, самореалізацію, особисті межі, громадянську позицію. Підліток починає пов'язувати окремі вчинки з ширшою життєвою перспективою – навіщо навчатися, якою людиною бути, кому довіряти, за що відповідати, чого не можна робити навіть заради вигоди або схвалення. Так, екзистенційний підхід В. Франкла допомагає пояснити, чому моральна поведінка потребує смислу, тому що людина легше приймає обмеження й відповідальність, коли бачить у них не зовнішній примус, а особистісно значущий вибір. Смысл формується через вибір, відповідальність і здатність виходити за межі вузького егоцентричного інтересу, а відсутність смислу може проявлятися в апатії, тривожності або девіантній поведінці [43, с. 92].

Крім того, Конвенція про права дитини закріплює право дитини вільно висловлювати свої думки, отримувати й передавати інформацію, але реалізація цього права може обмежуватися законом для поваги прав і репутації інших осіб. Зазначена норма важлива для психологічного розуміння підліткової автономії, оскільки свобода вираження не скасовує відповідальності за вплив власних слів і дій на інших людей [21]. В свою чергу, Закон України «Про охорону дитинства» визначає право кожної дитини на рівень життя, достатній для фізичного, інтелектуального, морального, культурного, духовного і соціального розвитку [37]. Відповідно, моральне становлення підлітка залежить не тільки від індивідуальних рис, а й від якості середовища, у якому він зростає. Якщо середовище містить

насильство, приниження, байдужість або суперечливі вимоги, розвиток ціннісно-моральної сфери ускладнюється; якщо підліток має досвід поваги, участі, відповідальності й підтримки, моральні орієнтації отримують реальну основу для закріплення [44, с. 237].

Таким чином, підлітковий вік є періодом активного становлення моральних і ціннісних орієнтацій, оскільки в цей час змінюються самосвідомість, мислення, емоційна сфера, характер спілкування й ставлення до соціальних норм. Підліток уже здатний критично осмислювати вимоги дорослих, аналізувати мотиви вчинків, переживати моральний зміст ситуацій, співвідносити поведінку з образом «Я» і життєвими перспективами. Натомість, нестійкість саморегуляції, залежність від групової оцінки, емоційна вразливість і суперечливість соціальних впливів можуть призводити до розриву між знанням моральних норм і реальною поведінкою.

1.3. Чинники формування ціннісно-моральної сфери підлітків

Формування ціннісно-моральної сфери підлітків відбувається під впливом груп чинників, які діють одночасно й нерідко суперечать одна одній. Насамперед слід зауважити, що підліток засвоює моральні норми не в ізольованому просторі, а через щоденний досвід спілкування в сім'ї, школі, групі однолітків, медіасередовищі, громадському житті. На рівні особистості цей процес пов'язаний із розвитком самосвідомості, рефлексії, емоційної регуляції, відповідальності, здатності розуміти наслідки власних дій. На рівні середовища значення мають послідовність вимог дорослих, моральний клімат у сім'ї та класі, наявність позитивних прикладів, досвід участі в корисній діяльності, якість комунікації з педагогами й батьками [36].

Першою й найбільш ранньою сферою морального досвіду виступає сім'я. У родині дитина вперше засвоює уявлення про добро, справедливість, обов'язок, повагу, турботу, відповідальність, взаємодопомогу. Підлітковий вік змінює характер цього впливу, оскільки пряме наслідування поступово

поступається критичному оцінюванню батьківських слів і вчинків. Підліток гостро помічає непослідовність дорослих, особливо тоді, коли моральні вимоги не підтверджуються реальними діями [48, с. 166]. Заклики до чесності втрачають силу, якщо дорослі виправдовують обман; вимоги поваги не засвоюються, якщо в родині поширені приниження, крик або ігнорування думки дитини; розмови про відповідальність не мають виховного ефекту, якщо батьки самі не виконують домовленостей. Родинне середовище впливає не тільки через заборони й настанови, а й через щоденні ситуації: спосіб розв'язання конфліктів, ставлення до праці, допомогу старшим, реакцію на помилки, готовність вибачатися, вміння чути іншого.

Сімейний чинник має особливу силу тоді, коли поєднує емоційну підтримку й зрозумілі межі поведінки. Підліток потребує не тільки контролю, а й довіри, визнання його дорослішання, права на власну думку. До прикладу, якщо в сім'ї переважає авторитарний тиск, моральні норми можуть сприйматися як примус, а не як внутрішній орієнтир. За повної відсутності вимог у підлітка часто не формується зв'язок між свободою та відповідальністю. Найсприятливішою для морального становлення є позиція дорослих, за якої правила пояснюються, виконуються всіма членами родини, а підліток має змогу обговорювати складні ситуації без страху приниження. Повага до гідності дитини в такому разі не означає відмову від вимог; вона передбачає, що вимоги не руйнують самоповагу й не позбавляють підлітка можливості осмислити власний учинок [24, с. 122].

Школа виступає другим значущим простором формування ціннісно-моральної сфери підлітків. Освітнє середовище дає дитині досвід правил, спільної діяльності, оцінювання, відповідальності перед колективом, співпраці, конкуренції, конфліктів і примирення. Моральний вплив школи залежить не тільки від змісту виховних бесід або тематики класних годин, а й від повсякденної організації шкільного життя. Підлітки швидко відрізняють реальну справедливість від формальних декларацій. Якщо правила в класі застосовуються вибірково, якщо вчитель принижує учня публічно, якщо

успіх оцінюється тільки через оцінки, а взаємоповага залишається другорядною, школа може посилювати недовіру до моральних норм [1, с. 25]. Якщо ж учні бачать послідовність, справедливе ставлення, можливість висловити позицію, участь у прийнятті рішень, відповідальність за спільну справу, моральні вимоги набувають практичного змісту.

Педагогічний чинник пов'язаний із якістю взаємодії між учителем і підлітком. У цьому віці підліток гостро реагує на несправедливість, подвійні стандарти, знецінення, насмішки, публічне порівняння. Важливо зауважити, що авторитет учителя підтримується не посадою, а професійною послідовністю, здатністю пояснювати вимоги, визнавати помилки, говорити з учнями без приниження. Так, підлітки легше приймають моральні норми, коли бачать їх практичну доречність і зв'язок із реальними ситуаціями класного життя. Наприклад, розмова про відповідальність набуває змісту, якщо учні мають досвід колективного проєкту, де невиконання завдання впливає на інших. Розмова про повагу стає переконливішою, коли в класі послідовно реагують на булінг, образи, ізоляцію, поширення принизливих фото чи повідомлень. Законодавче поле також підтримує такий напрям: у державній політиці щодо громадянсько-патріотичного виховання громадянсько-патріотичне виховання визначається як наскрізний процес, спрямований на усвідомлення власної відповідальності за розвиток країни та турботу про благо українського народу [33].

Група однолітків має значний вплив на ціннісно-моральну сферу підлітка, оскільки в цьому віці потреба у визнанні й належності до групи стає дуже сильною. Ровесники дають підлітку відчуття прийняття, соціального статусу, дружби, підтримки, але також можуть створювати тиск, який змушує відмовлятися від власних переконань. Моральна поведінка підлітка часто перевіряється саме в групових ситуаціях – захистити слабшого або промовчати, сказати правду або підтримати обман, відмовитися від небезпечної дії або погодитися через страх бути висміяним [9, с. 93]. Крім того, група може підсилювати конструктивні цінності, якщо в ній цінуються

взаємодопомога, навчальні досягнення, відповідальність, повага до особистих меж. За іншої атмосфери група може підтримувати агресію, цинізм, демонстративне порушення правил, зневагу до навчання, байдужість до переживань інших. О. Гріньова серед показників сформованості моральної сфери називає засвоєння моральних принципів, сформованість моральних ставлень до інших, здатність до морального вибору та наявність моральних якостей; ці показники особливо помітні в ситуаціях групової взаємодії [7, с. 9].

Медіасередовище взагалі стало окремим чинником морального й ціннісного становлення підлітків. Соціальні мережі, відеоплатформи, онлайн-ігри, блогерський контент, короткі відео та неформальні інтернет-спільноти впливають на уявлення підлітків про успіх, авторитет, красу, стосунки, силу, свободу, гроші, популярність. В свою чергу, цей вплив не можна оцінювати тільки негативно, оскільки цифровий простір дає доступ до освітнього контенту, волонтерських ініціатив, прикладів громадянської активності, історій взаємодопомоги, комунікації з людьми різного досвіду [34].

Варто зазначити, що проблема виникає, коли підліток засвоює спрощені моделі визнання – популярність через провокацію, успіх через демонстративне споживання, силу через приниження слабших, свободу як відсутність відповідальності. Через емоційну вразливість і потребу у схваленні підлітки можуть особливо гостро реагувати на лайки, коментарі, онлайн-конфлікти, порівняння з іншими. Моральне виховання в цифрову добу потребує не заборон як єдиного способу впливу, а розвитку критичного мислення, цифрової етики, здатності перевіряти інформацію, усвідомлювати наслідки онлайн-поведінки. Право на вільний розвиток особистості не скасовує обов'язку не порушувати права й свободи інших людей, що має пряме значення для поведінки підлітків як в офлайн-, так і в онлайн-середовищі [1, с. 25]. Отже, на рис. 1.2. відображено систему основних чинників формування ціннісно-моральної сфери підлітків та логіку їх впливу на внутрішню моральну регуляцію.

Рис. 1.2. Чинники формування ціннісно-моральної сфери підлітків

Джерело: сформовано автором на основі [1; 5; 18; 26].

З огляду на дані рис. 1.2, жоден чинник не діє прямолінійно. Сімейна вимога, шкільне правило, думка однолітків або медійний образ не переходять автоматично в моральну позицію підлітка. Будь-який зовнішній вплив проходить через особистісне осмислення, а підліток порівнює його зі своїм досвідом, емоційною реакцією, потребою в самостійності, груповими очікуваннями, уявленнями про себе. Якщо впливи узгоджені й підкріплені реальними прикладами, зростає ймовірність формування стійкої ціннісної ієрархії. Якщо середовище суперечливе, а дорослі не допомагають осмислювати складні ситуації, ціннісна система може залишатися дифузною, нестійкою, залежною від зовнішнього схвалення. Як наслідок, робота з формування ціннісно-моральної сфери потребує уваги не тільки до поведінки підлітка, а й до якості соціального середовища, у якому ця поведінка виникає [9, с. 42].

Внутрішні психологічні чинники мають не менше значення, ніж зовнішні умови. До них належать рівень розвитку самосвідомості, рефлексії, емпатії, моральних почуттів, самоконтролю, відповідальності, здатності до прогнозування наслідків. Підліток може знати моральну норму, але не діяти відповідно до неї, якщо не вміє стримувати імпульс, боїться втратити схвалення групи або не бачить зв'язку між учинком і наслідками для іншої

людини. Відповідно, розвинена рефлексія допомагає аналізувати власні мотиви, визнавати помилки, бачити внутрішню суперечність між заявленими цінностями й реальною поведінкою. Емпатія дає змогу враховувати переживання іншого, а не сприймати моральну ситуацію тільки через особисту вигоду або образу. Самоконтроль забезпечує здатність діяти відповідально навіть тоді, коли емоційний стан або групова ситуація спонукають до протилежного. Крім того, Т. Коломієць підкреслює зв'язок структурованості ціннісно-сислової сфери з емоційною стабільністю, резилієнтністю, суб'єктивним контролем і мотиваційною зрілістю, що підтверджує значення внутрішніх психологічних ресурсів у моральному становленні [19, с. 21].

До особистісних чинників належить також характер ціннісної ієрархії. Підліток може визнавати багато різних цінностей, але їх реальна регулятивна сила залежить від місця в системі пріоритетів. Якщо відповідальність, повага, доброзичливість, справедливість і саморозвиток мають для нього високу значущість, вони здатні обмежувати імпульсивні бажання, егоцентричні дії або прагнення самоствердитися за рахунок іншого. Якщо ж домінують гедоністичні, суто прагматичні або статусні орієнтири, моральні норми можуть сприйматися як перешкода, яку треба обійти. І. Кузницька розмежовує конструктивні й деструктивні особливості ціннісної системи, тож до конструктивних віднесено засвоєння духовних і моральних цінностей, підпорядкованість дефіцитарних цінностей духовним, несуперечливість змісту, наявність чіткої ієрархії, стійкість і узгодженість декларованих та реально діючих цінностей; до деструктивних – несприйняття духовних і моральних цінностей, домінування гедоністичних, матеріальних і прагматичних орієнтацій, суперечливість, дифузність і нестійкість ціннісної системи [25, с. 176].

Соціокультурний чинник пов'язаний із ширшими умовами життя підлітка, а саме культурними нормами, громадянським досвідом, суспільними подіями, економічною стабільністю, війною, міграцією,

інформаційним тиском, змінами в системі освіти. Підлітки засвоюють цінності не тільки через близьке оточення, а й через загальний моральний тон суспільства. Досвід волонтерства, взаємодопомоги, солідарності, підтримки військових і постраждалих може посилювати відповідальність, емпатію, громадянську зрілість. Натомість, тривала напруга, небезпека, невизначеність, втрати, переміщення, економічні труднощі можуть спричиняти емоційне виснаження, звуження життєвої перспективи, посилення агресивності або байдужості. Ціннісно-моральна сфера в таких обставинах виконує стабілізуючу функцію, оскільки наявність зрозумілих цінностей допомагає підлітку зберігати внутрішню опору, пояснювати події, бачити сенс навчання, допомоги, взаємної підтримки. В. Чечель зазначає, що ціннісно-сміслова регуляція в умовах війни, вимушеної міграції, економічної нестабільності та культурних змін може виступати внутрішнім ресурсом подолання кризових станів і особистісного зростання [48, с. 166].

Слід зауважити, що важливим чинником виступає практична діяльність, у якій підліток може перевірити цінності через реальні вчинки. Моральні якості не формуються повністю через пояснення або читання правил. Відповідальність розвивається тоді, коли підліток має доручення й бачить наслідки його виконання або невиконання. Емпатія зміцнюється через досвід допомоги, турботи, участі в спільних справах, волонтерства, підтримки молодших або людей, які потребують допомоги. Справедливість набуває змісту, коли учні беруть участь у виробленні правил, обговорюють конфлікти, мають можливість висловити позицію й почути аргументи інших. Самостійність стає морально зрілою тоді, коли поєднується з обов'язком відповідати за наслідки вибору. Відповідно, психолого-педагогічна робота з підлітками має передбачати не тільки діагностику цінностей, а й створення ситуацій морального вибору, рефлексивне обговорення вчинків, підтримку ініціативи, розвиток навичок співпраці та взаємної відповідальності [31, с. 59].

Не менш важливого значення набуває узгодженість впливів різних соціальних інститутів. До прикладу, якщо сім'я, школа й найближче середовище транслюють взаємовиключні вимоги, підліток часто обирає не морально обґрунтовану позицію, а ситуативно вигідну. Наприклад, школа може вимагати академічної доброчесності, але якщо в родині списування вважається «нормальною допомогою», внутрішнє прийняття чесності ускладнюється. Батьки можуть вимагати поваги до інших, але якщо в онлайн-групі підлітка популярні приниження й агресивний гумор, виникає боротьба між сімейною нормою та груповим схваленням. Учитель може говорити про відповідальність, але якщо адміністративні правила застосовуються непослідовно, підліток засвоює досвід недовіри до норм. Отже, формування ціннісно-моральної сфери потребує узгодженого середовища, де правила мають зрозумілий зміст, дорослі діють послідовно, а підліток отримує досвід моральної поведінки в різних сферах життя [27, с. 11].

Таким чином, чинники формування ціннісно-моральної сфери підлітків можна поділити на зовнішні та внутрішні, але в реальному розвитку вони постійно взаємодіють. До зовнішніх належать сім'я, школа, група однолітків, медіасередовище, культура, правові норми, громадський досвід і конкретні умови життя. До внутрішніх належать самосвідомість, рефлексія, емпатія, моральні почуття, рівень відповідальності, самоконтроль, ціннісна ієрархія та здатність узгоджувати власні дії з прийнятими переконаннями [7, с. 9]. Найбільш продуктивним для морального становлення є середовище, у якому підліток бачить послідовні моральні зразки, має можливість обговорювати складні ситуації, бере участь у значущій діяльності, отримує простір для самостійності й водночас навчається відповідати за наслідки власного вибору. Формування ціннісно-моральної сфери не завершується засвоєнням правил; воно передбачає перетворення цінностей на внутрішні регулятори поведінки, що проявляються у відповідальності, здатності до морального вибору й повазі до інших людей.

Висновки до розділу 1.

У першому розділі розкрито теоретичні засади дослідження ціннісно-моральної сфери підлітків. Аналіз наукової літератури показав, що ціннісно-моральна сфера особистості є складним утворенням, яке поєднує цінності, моральні норми, переконання, смисли, моральні почуття, відповідальність і здатність до саморегуляції. Слід зауважити, що сформованість виявляється не тільки у знанні правил поведінки, а передусім у тому, наскільки ці правила стають внутрішніми переконаннями й впливають на реальні вчинки людини.

Визначено основні компоненти ціннісно-моральної сфери: когнітивний, емоційно-оцінний, мотиваційно-ціннісний, регулятивний, поведінковий і рефлексивний. Когнітивний компонент пов'язаний із розумінням моральних норм, емоційно-оцінний - із переживанням морального змісту ситуацій, мотиваційно-ціннісний - із місцем моральних цінностей у системі життєвих пріоритетів. Регулятивний, поведінковий і рефлексивний компоненти показують здатність особистості діяти відповідально, аналізувати власні мотиви, визнавати помилки й враховувати наслідки поведінки.

З'ясовано, що підлітковий вік є важливим періодом становлення моральних і ціннісних орієнтацій. У цей час активно розвиваються самосвідомість, рефлексія, потреба в автономії, здатність до морального судження й аналізу власної поведінки. Підліток уже прагне не просто виконувати вимоги дорослих, а зрозуміти їх справедливість і зв'язок із власною гідністю. Натомість, моральна регуляція ще залишається нестійкою, тому поведінка може залежати від емоційного стану, групового тиску, бажання самоствердитися або отримати схвалення ровесників.

Встановлено, що формування ціннісно-моральної сфери підлітків залежить від взаємодії зовнішніх і внутрішніх чинників. До зовнішніх належать сім'я, школа, група однолітків, медіасередовище, культура, правові норми й конкретні умови життя підлітка. До внутрішніх - самосвідомість,

рефлексія, емпатія, моральні почуття, самоконтроль, відповідальність і характер ціннісної ієрархії. Отже, ціннісно-моральну сферу підлітків доцільно розглядати як динамічну систему, що формується під впливом вікових, особистісних і соціальних умов. Підлітковий вік створює сприятливі передумови для розвитку моральної рефлексії, відповідальності та життєвих пріоритетів, але потребує цілеспрямованої підтримки з боку сім'ї, школи й соціального середовища.

Результати теоретичного аналізу стали основою для організації емпіричного дослідження ціннісних орієнтацій, моральної нормативності та відповідальності підлітків.

РОЗДІЛ II

ЕМПІРИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ЦІННІСНО-МОРАЛЬНОЇ СФЕРИ ПІДЛІТКІВ

2.1. Методики дослідження ціннісно-моральної сфери підлітків

Теоретичний аналіз, поданий у першому розділі, показав, що ціннісно-моральна сфера включає систему життєвих цінностей, моральних норм, відповідальності, здатності до саморегуляції та готовності узгоджувати поведінку з прийнятими соціальними вимогами. У зв'язку з цим емпіричний етап дослідження має бути побудований так, щоб охопити ціннісний, нормативний і поведінково-регулятивний компоненти. Вивчення тільки ціннісних орієнтацій дало б уявлення про життєві пріоритети підлітків, але не показало б, наскільки ці пріоритети пов'язані з моральною нормативністю та відповідальністю. Оцінювання тільки моральної нормативності також було б недостатнім, оскільки орієнтація на соціальні правила може мати різну мотиваційну основу: внутрішнє прийняття норми, страх покарання, прагнення схвалення або конформність. Отже, для дослідження обрано три взаємодоповнювальні методики: «Ціннісні орієнтації» М. Рокича, шкалу моральної нормативності з багаторівневого особистісного опитувальника «Адаптивність» А. Маклакова, С. Чермяніна та методику «Діагностика відповідальності підлітків» М. Осташевої.

Добір методичного інструментарію спирається на положення про системний характер морального становлення особистості. У психологічній літературі цінності розглядаються як внутрішні орієнтири, що пов'язані з життєвими цілями, способом поведінки, смыслом діяльності та особистісною позицією. І. Данилюк наголошує, що ціннісно-смилова сфера впливає на адаптацію, саморегуляцію, самоідентифікацію, прийняття рішень і побудову життєвої перспективи, а її структурованість пов'язується з емоційною стабільністю, резилієнтністю, суб'єктивним контролем і мотиваційною

зрілістю [8, с. 59]. Для цього дослідження така позиція має значення, тому що вивчення цінностей підлітків має бути поєднане з аналізом здатності дотримуватися моральних норм і брати відповідальність за власні дії. Т. Мазур у дослідженні ціннісної детермінації морального становлення підкреслює потребу визначати як ціннісні детермінанти, так і показники сформованості моральної сфери; серед значущих критеріїв названо зрілість ціннісної системи, сформованість моральної сфери та соціально-психологічну адаптованість особистості [26, с. 158].

Емпіричне дослідження доцільно проводити серед підлітків середнього або старшого підліткового віку на базі Матроського закладу загальної середньої освіти Саф'янівської сільської ради Ізмаїльського району Одеської області, оскільки в цей період ціннісні орієнтації вже мають достатній рівень усвідомленості, а моральна самооцінка поступово пов'язується з образом «Я». Перед початком дослідження учням потрібно пояснити мету роботи у доступній формі: вивчаються особливості життєвих цінностей, ставлення до правил і відповідальності, а не «правильність» або «неправильність» конкретної дитини. Важливо забезпечити добровільність участі, конфіденційність відповідей і відсутність оцінювального тиску. Підлітки мають розуміти, що результати будуть використані в узагальненому вигляді, без розголошення прізвищ, індивідуальних відповідей або інформації, яка може нашкодити учасникам.

На рис. 2.1. відображено загальну логіку емпіричного дослідження ціннісно-моральної сфери підлітків, що показує послідовність роботи від визначення мети й вибірки до проведення методик, обробки результатів і підготовки рекомендацій.

Рис. 2.1. Організація емпіричного дослідження ціннісно-моральної сфери підлітків

Джерело: сформовано автором.

Спочатку дослідник визначає, які саме характеристики ціннісно-моральної сфери потребують вивчення. Далі формується вибірка, проводиться інструктаж, забезпечуються етичні умови участі. Після цього застосовуються методики, кожна з яких досліджує окремий компонент: цінності, моральну нормативність, відповідальність. В свою чергу, результати не варто розглядати ізольовано. Наприклад, високий рейтинг цінності «відповідальність» має бути зіставлений із показниками реальної відповідальності за себе, дисциплінарної відповідальності й відповідальності за іншого. Якщо підліток декларує соціально схвалювані цінності, але має низький рівень моральної нормативності або відповідальності, це може свідчити про розрив між декларованими та реально діючими цінностями. Якщо ж показники за трьома методиками узгоджені, можна говорити про більш стійке становлення ціннісно-моральної сфери.

Першою методикою дослідження виступає методика «Ціннісні орієнтації» М. Рокича, яка призначена для виявлення ієрархії цінностей особистості та дає змогу визначити, які життєві цілі й способи поведінки

підлітки вважають найбільш значущими. Методика ґрунтується на розмежуванні двох груп цінностей: термінальних та інструментальних. Термінальні цінності пов'язані з бажаними життєвими цілями, наприклад активне життя, життєва мудрість, здоров'я, цікава робота, любов, матеріально забезпечене життя, наявність друзів, свобода, щасливе сімейне життя, упевненість у собі. Інструментальні цінності стосуються способів поведінки й особистісних якостей, які людина вважає прийнятними або бажаними, особливо відповідальність, вихованість, чесність, незалежність, самоконтроль, терпимість, тверда воля, раціоналізм, чуйність. Діагностичний сенс методики полягає не тільки в тому, щоб з'ясувати, які цінності підліток називає важливими, а й у тому, як він вибудовує їхню ієрархію.

Процедура проведення методики М. Рокича передбачає ранжування двох списків цінностей. Досліджуваному пропонується розташувати цінності за ступенем особистої значущості: від найбільш важливої до найменш важливої. Під час роботи з підлітками інструкцію потрібно подавати максимально чітко, без нав'язування бажаних відповідей. Варто наголосити, що у списку немає «поганих» або «хороших» варіантів, оскільки дослідника цікавить індивідуальна система пріоритетів. Обробка результатів полягає в аналізі рангів, які отримали окремі цінності, а також у групуванні цінностей за змістом. Наприклад, можна окремо розглядати цінності особистого благополуччя, міжособистісних стосунків, самореалізації, моральної поведінки, соціального визнання. Крім того, особливий інтерес становлять такі інструментальні цінності, як відповідальність, чесність, самоконтроль, терпимість, чуйність, вихованість, оскільки вони безпосередньо пов'язані з моральною регуляцією поведінки. Серед термінальних цінностей важливо простежити значення дружби, свободи, щасливого сімейного життя, розвитку, суспільного визнання, матеріального забезпечення, оскільки їхнє співвідношення відображає загальну життєву спрямованість підлітків.

Другою методикою є методика «Вивчення рівня моральної нормативності» у складі багаторівневого особистісного опитувальника

«Адаптивність» А. Г. Маклакова, С. В. Чермяніна. У межах цього дослідження вона використовується для визначення того, наскільки підлітки орієнтуються на прийнятті соціальні норми, правила поведінки, моральні вимоги й очікування значущого оточення. Моральна нормативність відображає здатність людини співвідносити власні дії з нормами групи та суспільства, визнавати необхідність правил, контролювати поведінку відповідно до вимог ситуації. Слід зауважити, що для підліткового віку цей показник має значення, оскільки саме в цей період виникає напруга між прагненням до самостійності та потребою засвоїти відповідальні форми соціальної поведінки. Низький рівень моральної нормативності може виявлятися в ігноруванні правил, схильності виправдовувати порушення, слабкому почутті обов'язку, труднощах у прийнятті соціальних обмежень. Високий рівень свідчить про краще прийняття моральних вимог, здатність до самоконтролю та усвідомлення відповідальності перед іншими.

Застосування шкали моральної нормативності потребує уважного ставлення до інтерпретації результатів. Високий показник не завжди означає глибоку моральну зрілість, оскільки підліток може демонструвати нормативність через страх покарання або надмірну залежність від схвалення дорослих. Низький показник також не можна автоматично трактувати як моральну деформацію, оскільки він може бути пов'язаний із протестною реакцією, недовірою до формальних правил або негативним досвідом взаємодії з дорослими. Отже, результати за цією методикою слід зіставляти з даними методики «Ціннісні орієнтації» М. Рокича та діагностики відповідальності. Якщо високі показники моральної нормативності поєднуються з високою значущістю відповідальності, чесності, самоконтролю й чуйності, це може вказувати на внутрішнє прийняття моральних норм. Якщо ж нормативність поєднується з низькою самостійністю або домінуванням конформних установок, потрібен обережніший висновок. У межах школи результати такої діагностики можуть бути використані тільки в узагальненому вигляді, оскільки Закон України

«Про освіту» визначає освіту як основу духовного, фізичного, культурного розвитку особистості та її соціалізації, а отже, психологічна діагностика має підтримувати розвиток учня, а не створювати підстави для стигматизації [35].

Третьою методикою є «Діагностика відповідальності підлітків» М. А. Осташевої, використання якої обґрунтовується тим, що відповідальність є одним із найбільш помітних поведінково-регулятивних проявів ціннісно-моральної сфери. Підліток може знати моральні норми й навіть декларувати їхню значущість, але рівень сформованості моральної сфери стає зрозумілішим тоді, коли дослідник бачить, як він ставиться до обов'язків, наслідків власних дій, потреб інших людей і вимог спільної діяльності. Методика «Діагностика відповідальності підлітків» М. Осташевої дає змогу оцінити кілька аспектів відповідальності: дисциплінарну відповідальність, відповідальність за себе та відповідальність за іншого. Дисциплінарна відповідальність пов'язана з виконанням правил, дотриманням домовленостей, ставленням до навчальних і поведінкових вимог. Відповідальність за себе відображає здатність організувати власну поведінку, приймати рішення, визнавати помилки, планувати дії та відповідати за їх наслідки. Відповідальність за іншого показує, наскільки підліток здатний враховувати потреби, переживання й інтереси людей поруч.

Методика відповідальності важлива ще й тому, що вона дозволяє побачити практичний бік морального становлення. У підлітковому віці часто виникає розрив між бажанням мати більше свободи та готовністю приймати наслідки власного вибору. Підліток може наполягати на самостійності, але не виконувати домовленостей, перекладати провину на інших або уникати відповідальності за групові дії. За допомогою методики «Діагностика відповідальності підлітків» М. Осташевої можна з'ясувати, який аспект відповідальності потребує найбільшої психолого-педагогічної підтримки. Наприклад, низька дисциплінарна відповідальність може свідчити про труднощі з прийняттям правил і організацією поведінки. Низька відповідальність за себе може вказувати на слабку саморегуляцію,

несформованість навичок планування або схильність уникати наслідків. Низька відповідальність за іншого може свідчити про недостатній розвиток емпатії, моральної чутливості або досвіду взаємодопомоги. Отримані дані мають особливу цінність для подальшої розробки рекомендацій, оскільки вони дають змогу перейти від загальної характеристики підлітків до конкретних напрямів виховної та корекційної роботи.

На табл. 2.1 відображено зміст використаних методик, діагностичні показники та можливості їх застосування в межах дослідження ціннісно-моральної сфери підлітків.

Таблиця 2.1

Психодіагностичні методики дослідження ціннісно-моральної сфери підлітків

Методика	Що досліджує	Основні показники	Значення для теми роботи
Методика «Ціннісні орієнтації» М. Рокича	Ієрархію життєвих цілей і способів поведінки	Термінальні цінності; інструментальні цінності; місце моральних цінностей у загальній системі пріоритетів	Дає змогу визначити, які життєві цілі та особистісні якості підлітки вважають найбільш значущими
Шкала моральної нормативності в БОО «Адаптивність» А. Маклакова, С. Чермяніна	Орієнтацію на соціальні норми, правила й моральні вимоги	Рівень моральної нормативності; прийняття правил; здатність регулювати поведінку відповідно до норм	Дозволяє оцінити, наскільки підлітки схильні співвідносити власну поведінку з прийнятими моральними вимогами
Методика «Діагностика відповідальності підлітків» М. Осташевої	Прояви відповідальності в підлітковому віці	Дисциплінарна відповідальність; відповідальність за себе; відповідальність за іншого	Дає змогу вивчити поведінково-регулятивний компонент ціннісно-моральної сфери

Джерело: сформовано автором.

Дані табл. 2.1 свідчать про взаємодоповнювальний характер обраних методик. Методика «Ціннісні орієнтації» М. Рокича показує зміст ціннісної ієрархії, але не дає повної відповіді на питання про поведінкову реалізацію цінностей. Шкала моральної нормативності дозволяє оцінити ставлення до правил, але потребує зіставлення з мотиваційними й ціннісними

показниками. Методика «Діагностика відповідальності підлітків» М. Осташевої виводить аналіз на рівень відповідальності, тобто дає змогу побачити, як моральні орієнтири можуть проявлятися у ставленні до обов'язків, себе та інших людей. В свою чергу, разом ці методики забезпечують більш цілісне вивчення досліджуваного явища. Н. Берегова також підкреслює, що методичний інструментарій має відповідати визначеним ціннісним детермінантам і показникам моральної сфери, оскільки ступінь сформованості моральної сфери залежить від впливу ціннісних чинників [3, с. 54].

Процедуру емпіричного дослідження доцільно організувати у декілька етапів. На підготовчому етапі визначаються мета, завдання, вибірка, умови проведення, добираються бланки методик, готується інструкція для учасників. На організаційному етапі дослідник узгоджує проведення діагностики з адміністрацією закладу освіти, класним керівником або практичним психологом, а також забезпечує дотримання етичних вимог. Під час основного етапу учасники послідовно виконують запропоновані методики. Бажано не перевантажувати підлітків великою кількістю завдань за один раз; якщо діагностика проводиться в межах одного заняття, потрібно стежити за темпом роботи, рівнем втоми та зрозумілістю інструкцій. На завершальному етапі здійснюється обробка результатів, групування показників, побудова таблиць, зіставлення даних за трьома методиками та формулювання висновків. Крім того, варто передбачити якісний аналіз: він допомагає пояснити, чому певні цінності посідають високі або низькі позиції, як моральна нормативність пов'язана з відповідальністю, які суперечності простежуються у відповідях підлітків.

Під час інтерпретації результатів потрібно уникати спрощених оцінок. Ціннісно-моральна сфера підлітка перебуває в процесі становлення, тому окремі низькі показники не мають трактуватися як остаточна характеристика особистості. Діагностика повинна виконувати розвивальну й аналітичну функцію, а не функцію «ярлика». Наприклад, низький рівень

відповідальності за іншого може бути підставою для посилення групових форм роботи, розвитку емпатії, залучення до волонтерських або колективних завдань. Низька значущість моральних інструментальних цінностей може вказувати на потребу в обговоренні моральних дилем, прикладів реального вибору, наслідків байдужості або порушення довіри. Суперечність між високою моральною нормативністю та низькою відповідальністю за себе може означати, що підліток знає правила, але ще не має достатніх навичок саморегуляції.

Методики дослідження ціннісно-моральної сфери підлітків також потребують дотримання принципу конфіденційності. Підлітки часто чутливо реагують на оцінювання, особливо коли йдеться про моральність, відповідальність, чесність або ставлення до правил. Якщо учні відчують, що результати можуть бути використані проти них, достовірність відповідей знизиться. Отже, варто пояснити, що індивідуальні бланки не будуть передані однокласникам, публічно обговорені або використані для покарання. У роботі варто подавати групові узагальнення: відсоток підлітків із високим, середнім і низьким рівнем моральної нормативності; середні ранги провідних цінностей; розподіл показників відповідальності. Так, спосіб подання результатів відповідає етичним нормам психологічної роботи з неповнолітніми й дозволяє зберегти наукову коректність дослідження.

2.2. Результати емпіричного дослідження ціннісно-моральної сфери підлітків

Емпіричне дослідження було спрямоване на вивчення ціннісних орієнтацій, моральної нормативності та відповідальності підлітків. У дослідженні взяли участь 32 учні підліткового віку, серед яких 17 дівчат і 15 хлопців. Віковий діапазон досліджуваних становив 13-15 років, що відповідає періоду активного розвитку самосвідомості, моральної рефлексії, прагнення до самостійності та підвищеної залежності від групової оцінки.

Для діагностики було використано три методики: «Ціннісні орієнтації» М. Рокича, методику «Вивчення рівня моральної нормативності» у складі багаторівневого особистісного опитувальника «Адаптивність» А. Г. Маклакова, С. В. Чермяніна та методику «Діагностика відповідальності підлітків» М. А. Осташевої. Слід зауважити, що вказаний добір методик дав змогу простежити не тільки те, які цінності підлітки називають значущими, а й наскільки ці цінності пов'язані з прийняттям соціальних норм і готовністю відповідати за власні дії.

Під час інтерпретації результатів враховувалося, що ціннісно-моральна сфера підлітків перебуває в процесі становлення, тому окремі показники не можна розглядати як завершену характеристику особистості. Загалом моральний розвиток пов'язаний із чіткістю ціннісної ієрархії, домінуванням буттєвих і духовних цінностей, підпорядкуванням дефіцитарних цінностей моральним та узгодженістю декларованих і реально діючих цінностей. У межах цього дослідження така позиція використана як орієнтир для аналізу: увага приділялася не тільки високим або низьким балам, а й співвідношенню між заявленими цінностями, моральною нормативністю та відповідальністю. Крім того, результати розглядалися з урахуванням права дитини на повагу до гідності та розвиток особистості.

На першому етапі було проаналізовано результати за методикою «Ціннісні орієнтації» М. Рокича. У групі термінальних цінностей підлітки найчастіше надавали високі ранги таким позиціям, як «здоров'я», «наявність хороших і вірних друзів», «щасливе сімейне життя», «свобода», «упевненість у собі». Високі позиції цих цінностей свідчать про орієнтацію досліджуваних на особисте благополуччя, підтримувальні стосунки й потребу в самостійності. Менш значущими виявилися «творчість», «краса природи і мистецтва», «суспільне визнання», «розваги», хоча окремі підлітки розміщували ці цінності досить високо. Отримані результати підтверджують вікову специфіку підліткового періоду: для досліджуваних особливо важливими є емоційно близькі стосунки, фізичне й психологічне

благополуччя, відчуття свободи та визнання власної самостійності. В свою чергу, цінності, пов'язані з ширшою соціальною відповідальністю або культурно-естетичним розвитком, у більшості учасників ще не стали провідними.

Таблиця 2.2.

**Показники провідних термінальних цінностей підлітків за методикою
«Ціннісні орієнтації» М. Рокіча**

Термінальна цінність	Кількість підлітків, які віднесли цінність до пріоритетних	Частка від загальної кількості, %
Здоров'я	25	78,1
Наявність хороших і вірних друзів	23	71,9
Щасливе сімейне життя	21	65,6
Свобода	19	59,4
Упевненість у собі	18	56,3
Цікава робота в майбутньому	15	46,9
Активне діяльне життя	14	43,8
Суспільне визнання	10	31,3
Творчість	8	25,0
Розваги	7	21,9

Джерело: сформовано автором.

Дані, наведені в табл. 2.2, показують переважання цінностей, пов'язаних із безпекою, близькими стосунками, самопочуттям і самоствердженням. Перше місце посіла цінність здоров'я, що може пояснюватися як впливом сімейних настанов, так і підвищеною увагою підлітків до власного тіла, зовнішності, фізичного стану й емоційного самопочуття. Висока значущість дружби є закономірною для підліткового віку, адже група однолітків стає простором визнання, довіри, взаємної підтримки й перевірки власної соціальної позиції. Цінність свободи також посіла високе місце, але її інтерпретація потребує обережності: для частини підлітків свобода пов'язується з відповідальним вибором, а для частини - переважно з бажанням зменшити контроль з боку дорослих. Помірна значущість «цікавої роботи в майбутньому» та «активного діяльного життя» свідчить, що життєва перспектива у досліджуваних уже формується, але ще

не має достатньої визначеності. Ціннісно-сміслова сфера розглядається як утворення, що визначає життєві стратегії, поведінкові установки, ідентичність і побудову життєвої перспективи, тому отримані результати можна розглядати як показник початкового структурування життєвих орієнтирів підлітків.

Аналіз інструментальних цінностей показав, що підлітки найчастіше відносили до пріоритетних «вихованість», «чесність», «відповідальність», «незалежність», «життєрадісність», «самоконтроль» і «терпимість». Найвищі позиції отримали ті якості, які безпосередньо впливають на взаємодію з іншими людьми та підтримання позитивного образу себе. Досить високий рейтинг чесності й відповідальності свідчить про наявність морально значущих орієнтирів у групі досліджуваних. В свою чергу, не всі підлітки, які високо оцінили відповідальність, продемонстрували високі показники за методикою ««Діагностика відповідальності підлітків» М. Осташевої. Розбіжність вказує на те, що цінність може бути прийнята на рівні бажаного образу себе, але ще не повністю закріплена у поведінковій регуляції. Для підліткового віку це є очікуваним, оскільки моральне самовизначення часто випереджає стійкість реальних учинків.

Таблиця 2.3

Провідні інструментальні цінності підлітків за методикою «Ціннісні орієнтації» М. Рокича

Інструментальна цінність	Кількість підлітків, які віднесли цінність до пріоритетних	Частка від загальної кількості, %
Чесність	22	68,8
Відповідальність	20	62,5
Вихованість	20	62,5
Незалежність	18	56,3
Життєрадісність	17	53,1
Самоконтроль	15	46,9
Терпимість	14	43,8
Чуйність	13	40,6
Тверда воля	12	37,5
Раціоналізм	9	28,1

Джерело: сформовано автором.

Зміст табл. 2.3 дає підстави говорити про відносну сформованість морально значущих орієнтирів у більшості досліджуваних. Чесність, відповідальність і вихованість належать до якостей, які підтримують моральну регуляцію поведінки, тому їх високе місце в ціннісній ієрархії є позитивною ознакою. Натомість, нижчі показники за цінностями «чуйність», «терпимість» і «самоконтроль» свідчать про певну нерівномірність розвитку ціннісно-моральної сфери. Підлітки краще усвідомлюють соціально бажані якості, які часто озвучуються дорослими, але менш стабільно виділяють ті риси, що потребують емоційної зрілості, стриманості, здатності враховувати позицію іншої людини. Слід зауважити, що виявлена особливість важлива для подальших рекомендацій, оскільки виховна робота має бути спрямована не тільки на повторення моральних вимог, а й на розвиток емпатії, самоконтролю та навичок відповідального вибору.

Другий етап дослідження передбачав визначення рівня моральної нормативності за відповідною шкалою опитувальника «Адаптивність» А. Маклакова, С. Чермяніна. Отримані результати показали, що високий рівень моральної нормативності мають 9 підлітків, що становить 28,1 % вибірки. Середній рівень виявлено у 17 підлітків, тобто у 53,1 % досліджуваних. Низький рівень зафіксовано у 6 підлітків, що становить 18,8 %. Переважання середнього рівня свідчить, що більшість учасників загалом орієнтується на соціальні правила й моральні вимоги, однак ця орієнтація ще не завжди має внутрішньо стійкий характер. Підлітки із середнім рівнем моральної нормативності, як правило, визнають потребу правил, але можуть порушувати їх у ситуаціях сильного емоційного напруження, групового тиску або відсутності зовнішнього контролю. Високий рівень моральної нормативності свідчить про краще прийняття соціальних норм, здатність до самоконтролю й відповідальне ставлення до правил. Низький рівень може бути пов'язаний із протестною поведінкою, слабкою довірою до дорослих, недостатнім досвідом конструктивного обговорення правил або впливом

групових норм, які суперечать вимогам школи й сім'ї. Результати вивчення моральної нормативності підлітків подано в табл. 2.4.

Таблиця 2.4

Показники рівня підлітків за рівнем моральної нормативності за методикою «Вивчення рівня моральної нормативності» у складі багаторівневого особистісного опитувальника «Адаптивність» А. Г.

Маклакова, С. В. Чермяніна

Рівень моральної нормативності	Кількість осіб	Частка, %
Високий рівень	9	28,1
Середній рівень	17	53,1
Низький рівень	6	18,8
Разом	32	100,0

Джерело: сформовано автором.

Як видно з табл. 2.4, найбільшу частку становлять підлітки із середнім рівнем моральної нормативності - 53,1 %. Високий рівень виявлено у 28,1 % досліджуваних, низький - у 18,8 %. Отримані результати свідчать, що більшість підлітків загалом визнають значущість моральних норм і правил поведінки, але процес їх внутрішнього прийняття ще не є повністю завершеним. Для наочного представлення отриманих результатів на рис. 2.2 подано розподіл підлітків за рівнем моральної нормативності.

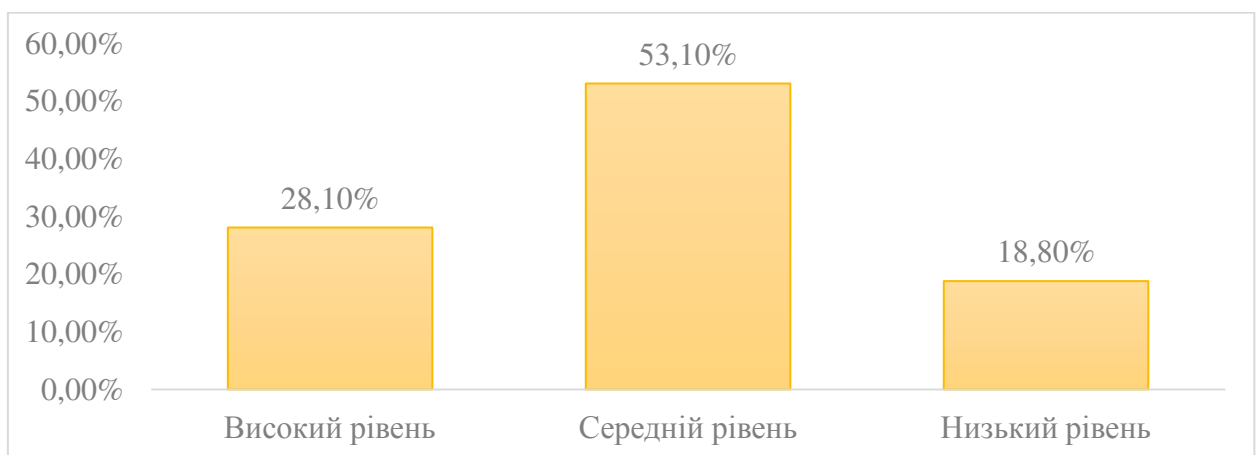

Рис. 2.2. Розподіл підлітків за рівнем моральної нормативності за методикою «Вивчення рівня моральної нормативності» у складі

багаторівневого особистісного опитувальника «Адаптивність» А. Г. Маклакова, С. В. Чермяніна

Джерело: сформовано автором за методикою «Вивчення рівня моральної нормативності» у складі багаторівневого особистісного опитувальника «Адаптивність» А. Г. Маклакова, С. В. Чермяніна.

З огляду на дані рис. 2.2, моральна нормативність у досліджуваній групі має переважно помірний характер. Середній рівень не можна трактувати як негативний результат, оскільки підлітковий вік пов'язаний із пошуком власної позиції, критичним ставленням до вимог дорослих і випробуванням меж самостійності. Проблемним є не сам факт сумніву щодо правил, а відсутність здатності пояснити власну позицію, передбачити наслідки порушення норм і врахувати права інших людей. Отже, підліткам потрібні як заборони, так і зрозумілі правила, обговорення моральних ситуацій, можливість брати участь у спільних рішеннях і досвід відповідальності за наслідки власного вибору.

Третій етап дослідження був спрямований на вивчення відповідальності за методикою «Діагностика відповідальності підлітків» М. Осташевої. За результатами обробки встановлено, що найвищі показники учні продемонстрували за шкалою дисциплінарної відповідальності. Високий рівень за цією шкалою мають 12 осіб, середній - 16 осіб, низький - 4 особи, що свідчить, що більшість підлітків загалом здатні виконувати правила, дотримуватися вимог і орієнтуватися на зовнішньо задані обов'язки. Нижчими виявилися показники відповідальності за себе: високий рівень мають 9 осіб, середній - 15 осіб, низький - 8 осіб. Найбільш проблемною виявилася відповідальність за іншого: високий рівень зафіксовано у 7 осіб, середній - у 16 осіб, низький - у 9 осіб. Отже, розподіл показує, що підлітки краще приймають правила, пов'язані із зовнішньою дисципліною, ніж ситуації, де потрібно самостійно планувати поведінку, визнавати наслідки власних рішень або враховувати потреби іншої людини.

Таблиця 2.5

Рівні відповідальності підлітків за методикою «Діагностика відповідальності підлітків» М. Осташевої

Шкала відповідальності	Високий рівень	Середній рівень	Низький рівень
Дисциплінарна відповідальність	12 осіб / 37,5 %	16 осіб / 50,0 %	4 особи / 12,5 %
Відповідальність за себе	9 осіб / 28,1 %	15 осіб / 46,9 %	8 осіб / 25,0 %
Відповідальність за іншого	7 осіб / 21,9 %	16 осіб / 50,0 %	9 осіб / 28,1 %

Джерело: сформовано автором.

Для наочного представлення результатів, поданих у табл. 2.5, побудовано діаграму рівнів відповідальності підлітків за трьома шкалами: дисциплінарна відповідальність, відповідальність за себе та відповідальність за іншого (рис. 2.3).

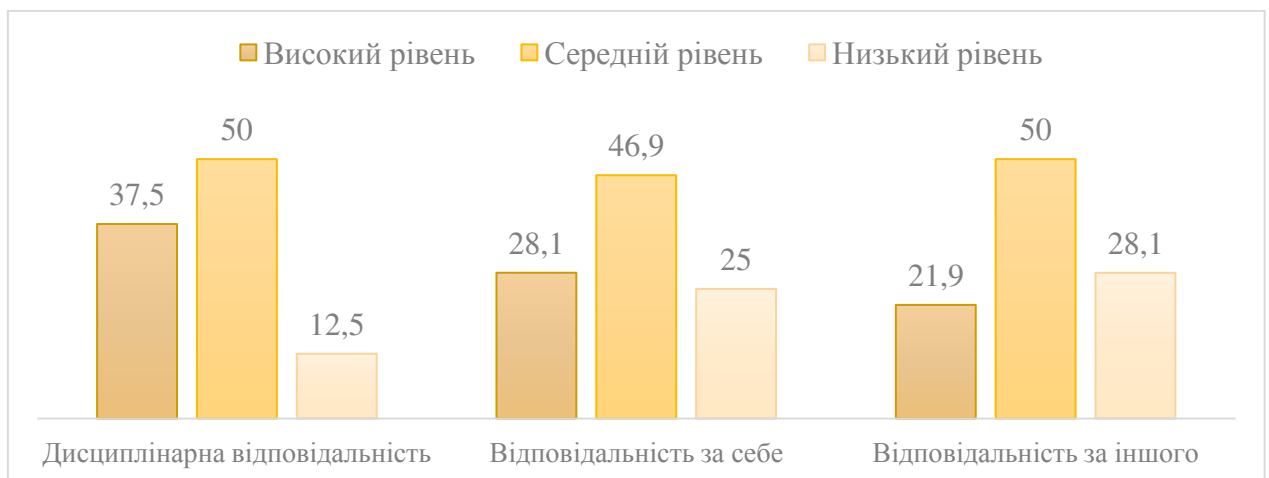

Рис. 2.3. Рівні відповідальності підлітків за методикою «Діагностика відповідальності підлітків» М. Осташевої

Джерело: сформовано автором.

Результати, подані в табл. 2.5 та рис. 2.3, показують нерівномірність відповідальності як поведінкового прояву ціннісно-моральної сфери. Дисциплінарна відповідальність має найкращі показники, оскільки вона найчастіше підтримується зовнішнім контролем: правилами школи,

вимогами батьків, оцінюванням учителя, можливістю отримати зауваження або покарання. Відповідальність за себе вимагає більш розвиненої саморегуляції, уміння планувати дії, визнавати помилки та не перекладати провину на інших. Відповідальність за іншого пов'язана з емпатією, моральною чутливістю й готовністю враховувати наслідки власної поведінки для людей поруч. Низькі показники за цією шкалою у 28,1 % учасників свідчать про потребу посилити роботу, спрямовану на розвиток співпереживання, взаємодопомоги, навичок ненасильницької комунікації та групової відповідальності. У наукових джерелах моральне становлення описується як процес, що включає когнітивний, емоційно-оцінювальний і поведінковий етапи; тому слабкість поведінкового компонента не перекреслює наявність моральних знань, але вказує на незавершеність їх практичного засвоєння.

Таким чином, по-перше, більшість підлітків декларує соціально схвалювані цінності, зокрема чесність, відповідальність, вихованість і дружбу, але ці орієнтири не завжди однаково проявляються у моральній нормативності та відповідальній поведінці.

По-друге, високі ранги цінності «відповідальність» частіше поєднувалися із середнім, а не високим рівнем відповідальності за себе та іншого, що свідчить про перехідний характер досліджуваного віку: підлітки вже визнають значущість моральних якостей, але ще не завжди здатні стабільно керуватися ними в поведінці.

По-третє, група підлітків із високою моральною нормативністю частіше демонструвала високі або середні показники дисциплінарної відповідальності. Даний зв'язок є очікуваним, оскільки обидва показники стосуються ставлення до правил, вимог і соціально прийнятих норм.

По-четверте, найменш стійким виявився зв'язок між декларованою значущістю моральних цінностей та відповідальністю за іншого, що може означати, що емпатійний і міжособистісний компоненти моральної сфери потребують окремої психолого-педагогічної підтримки.

Таблиця 2.6

Узагальнений розподіл рівнів сформованості ціннісно-моральної сфери підлітків за результатами психодіагностичних методик

Рівень сформованості	Кількість підлітків	Частка, %	Загальна характеристика
Високий	8	25,0	Стійкі моральні орієнтири, прийняття правил, розвинена відповідальність за себе й інших
Середній	18	56,3	Наявність моральних цінностей, але нестійке їх застосування у складних ситуаціях
Низький	6	18,7	Дифузність ціннісних орієнтирів, слабе прийняття норм, труднощі відповідальної поведінки

Джерело: сформовано автором.

Узагальнений розподіл, наведений у табл. 2.6, показує, що в досліджуваній групі переважає середній рівень сформованості ціннісно-моральної сфери. До цієї групи віднесено підлітків, які визнають значущість моральних цінностей, здебільшого орієнтуються на соціальні норми, але можуть демонструвати нестійкість у ситуаціях, що потребують самостійного морального вибору. Високий рівень виявлено у чверті досліджуваних. Для цих учнів характерне поєднання значущості моральних інструментальних цінностей, достатньої моральної нормативності та відповідальності за себе й інших. Низький рівень мають 18,7 % підлітків; у цій групі помітні труднощі з прийняттям правил, нижча значущість відповідальності й самоконтролю, а також слабша готовність враховувати наслідки власних дій для інших людей.

На рис. 2.4. відображено узагальнену структуру сформованості ціннісно-моральної сфери підлітків за результатами трьох методик.

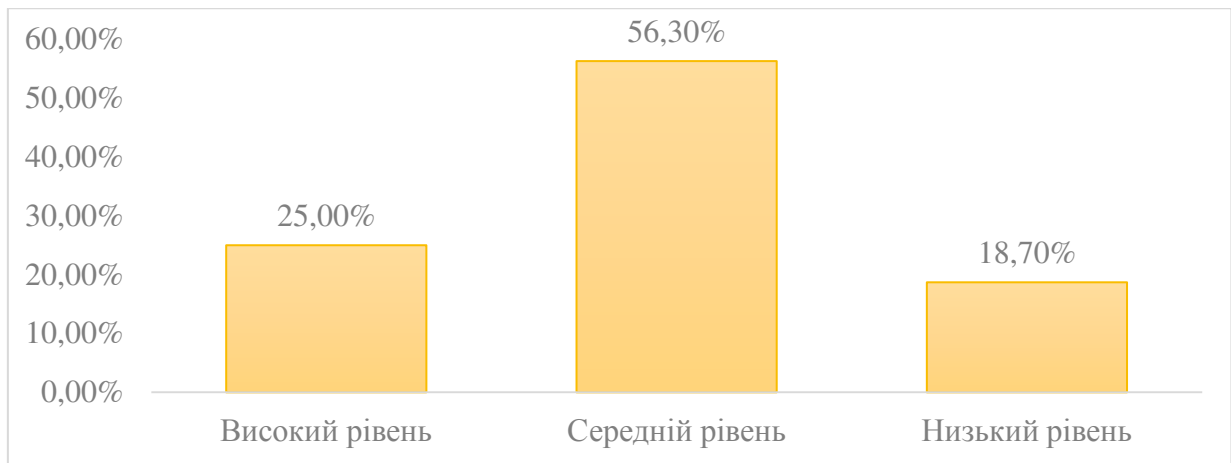

Рис. 2.4. Узагальнений рівень сформованості ціннісно-моральної сфери підлітків за результатами психодіагностичних методик

Джерело: сформовано автором.

Зміст рис. 2.4 свідчить, що основна частина підлітків перебуває на етапі активного становлення ціннісно-моральної сфери. Для них уже характерне розуміння значущості моральних норм, дружби, чесності, відповідальності, самостійності, але поведінкова реалізація цих орієнтирів ще залишається нерівномірною. Найбільш сформованим компонентом виступає орієнтація на дисциплінарні правила, що пояснюється впливом школи й сімейного контролю. Більш складними для підлітків є відповідальність за себе та відповідальність за іншого, оскільки вони потребують не тільки знання правил, а й внутрішньої саморегуляції, моральної рефлексії та емпатії. Слід зауважити, що отримані дані узгоджуються з положенням про те, що ціннісно-моральне становлення потребує переходу від зовнішнього прийняття норм до їх внутрішнього осмислення та актуалізації у поведінці.

Якісний аналіз відповідей показав, що підлітки краще пояснюють моральні норми у типових ситуаціях, ніж у ситуаціях конфлікту інтересів. Наприклад, більшість учасників погоджується, що чесність, відповідальність і взаємоповага є значущими, однак у змодельованих обговореннях життєвих ситуацій частина підлітків допускала порушення правила, якщо це допомагає уникнути покарання, підтримати друга або зберегти власний статус у групі, що свідчить про вплив групової належності та страху соціального осуду на

моральний вибір. Підлітки з високим рівнем відповідальності за іншого частіше аргументували свої відповіді через наслідки для людей поруч: «можна образити», «людина буде почуватися винною», «потім втратиться довіра». Підлітки з нижчими показниками частіше обмежувалися позицією особистої вигоди або уникнення неприємностей. Отже, розвиток моральної сфери потребує посилення рефлексивної роботи з реальними ситуаціями, у яких учні бачать зв'язок між учинком, наслідками й переживаннями іншої людини.

Результати емпіричного дослідження також показали, що цінність свободи має для підлітків подвійний зміст. Частина учнів пов'язує її з можливістю самостійно приймати рішення, обирати друзів, планувати час, висловлювати думку. Інша частина фактично ототожнює свободу з відсутністю контролю або обмежень. У разі, якщо свобода не поєднується з відповідальністю, вона може ставати підґрунтям для порушення правил, ігнорування домовленостей або протестної поведінки. Якщо свобода осмислюється як можливість вибору з урахуванням наслідків, вона стає ресурсом особистісного розвитку.

Таким чином, ціннісно-моральна сфера підлітків має переважно середній рівень сформованості й характеризується поєднанням соціально схвалюваних ціннісних орієнтирів із нестійкою поведінковою реалізацією. Найбільш значущими для підлітків виявилися здоров'я, дружба, сімейне благополуччя, свобода, упевненість у собі, чесність, відповідальність і вихованість. В свою чергу, показники самоконтролю, чуйності, терпимості й відповідальності за іншого потребують цілеспрямованого розвитку. Переважання середнього рівня моральної нормативності свідчить про те, що підлітки здебільшого визнають соціальні правила, але не завжди мають достатні внутрішні ресурси для їх дотримання у складних ситуаціях. Нерівномірність відповідальності показує, що зовнішня дисципліна сформована краще, ніж самостійна відповідальність за себе та моральна чутливість до іншої людини.

2.3. Психолого-педагогічні рекомендації щодо формування ціннісно-моральної сфери підлітків

Результати емпіричного дослідження показали, що ціннісно-моральна сфера підлітків має переважно середній рівень сформованості. Більшість досліджуваних визнає значущість чесності, відповідальності, дружби, свободи, вихованості, однак ці орієнтири не завжди переходять у стійку поведінкову регуляцію. Найбільш вираженою виявилася дисциплінарна відповідальність, оскільки вона частіше підтримується зовнішніми вимогами школи й сім'ї. Складнішими для підлітків залишаються відповідальність за себе, відповідальність за іншого, самоконтроль, терпимість і чуйність [8, с. 59]. Отже, психолого-педагогічна робота має бути спрямована не на формальне повторення моральних правил, а на поступове перетворення цінностей на внутрішні регулятори поведінки. Для цього потрібні умови, у яких підліток може осмислювати власні вчинки, бачити наслідки вибору, брати участь у значущій діяльності, співвідносити свободу з відповідальністю та отримувати досвід поваги до гідності іншої людини.

Слід зауважити, що моральне становлення підлітка не обмежується знанням норм. Ціннісна детермінація морального становлення може мати конструктивні й деструктивні форми – чітку ієрархію цінностей, узгодженість декларованих і реально діючих цінностей, пріоритет духовних і моральних орієнтирів підтримують конструктивний розвиток, а дифузність ціннісної структури, гедоністично-прагматична спрямованість і розрив між словами та поведінкою ускладнюють моральне становлення [14, с. 197]. У прикладній роботі це означає, що психолог і педагог мають аналізувати не тільки те, які цінності підліток називає важливими, а й те, як він поводить себе в ситуаціях вибору, конфлікту, спокуси, групового тиску або необхідності відповідати за наслідки власних дій. Доцільно розрізняти три напрями підтримки, включаючи роботу зі змістом цінностей, роботу з моральною

рефлексією та роботу з поведінковими навичками. Якщо один із цих напрямів випадає, виховний вплив стає неповним, оскільки підліток може знати правильні формулювання, але не мати досвіду дії відповідно до них.

Перший напрям рекомендацій стосується створення морально безпечного освітнього середовища. Підлітки гостро реагують на несправедливість, публічне приниження, подвійні стандарти й формальність вимог, тому виховна робота втрачає переконливість, якщо школа декларує повагу, але в повсякденній взаємодії допускає знецінення, вибіркоче застосування правил або ігнорування конфліктів [15, с. 72]. Правила поведінки мають бути зрозумілими, однаковими для всіх і пов'язаними з конкретними наслідками. Учень краще приймає вимогу, коли бачить її сенс – правило про недопущення образ захищає гідність, правило про виконання домовленостей підтримує довіру, правило про академічну доброчесність пов'язане з чесністю й відповідальністю.

Другий напрям пов'язаний із розвитком моральної рефлексії. Підліток має навчитися аналізувати не тільки факт порушення правила, а й мотиви, обставини, наслідки, почуття інших людей, можливі способи виправлення ситуації. Для цього доцільно використовувати обговорення моральних дилем, аналіз життєвих випадків, рефлексивні запитання після конфліктів, роботу з короткими історіями, рольові вправи. Наприклад, під час класної години можна запропонувати учням ситуацію – однокласник списав домашнє завдання, а друг знає про це й має вирішити, як діяти [1, с. 25]. Обговорення не повинно зводитися до пошуку «правильної відповіді»; продуктивнішими будуть питання про довіру, справедливість, відповідальність перед собою, перед другом і перед класом. Моральне мислення підлітків розвивається тоді, коли вони бачать складність ситуації, навчаються аргументувати позицію й визнавати, що свобода вибору завжди пов'язана з наслідками.

Третій напрям має стосуватися розвитку відповідальності через практичну діяльність. За результатами емпіричного дослідження відповідальність за іншого виявилася найменш сформованою порівняно з

дисциплінарною відповідальністю, тому підліткам потрібні ситуації, у яких вони можуть відчути реальний вплив власних дій на інших людей. Для цього варто використовувати групові проекти, волонтерські ініціативи, наставництво старших учнів над молодшими, спільне планування класних справ, чергування, роботу в парах і малих групах із чітким розподілом ролей. Відповідальність не розвивається повноцінно, якщо підліток виконує тільки накази дорослого, вона зміцнюється тоді, коли учень має доручення, розуміє його значення, бачить наслідки виконання або невиконання й отримує можливість обговорити результат [16, с. 87]. Варто зазначити, що ціннісна детермінація морального становлення містить мотиваційний, змістовий та операційний компоненти, які разом створюють підґрунтя для готовності до моральної поведінки. Отже, на рис. 2.5 відображено основні напрями психолого-педагогічної роботи з формування ціннісно-моральної сфери підлітків.

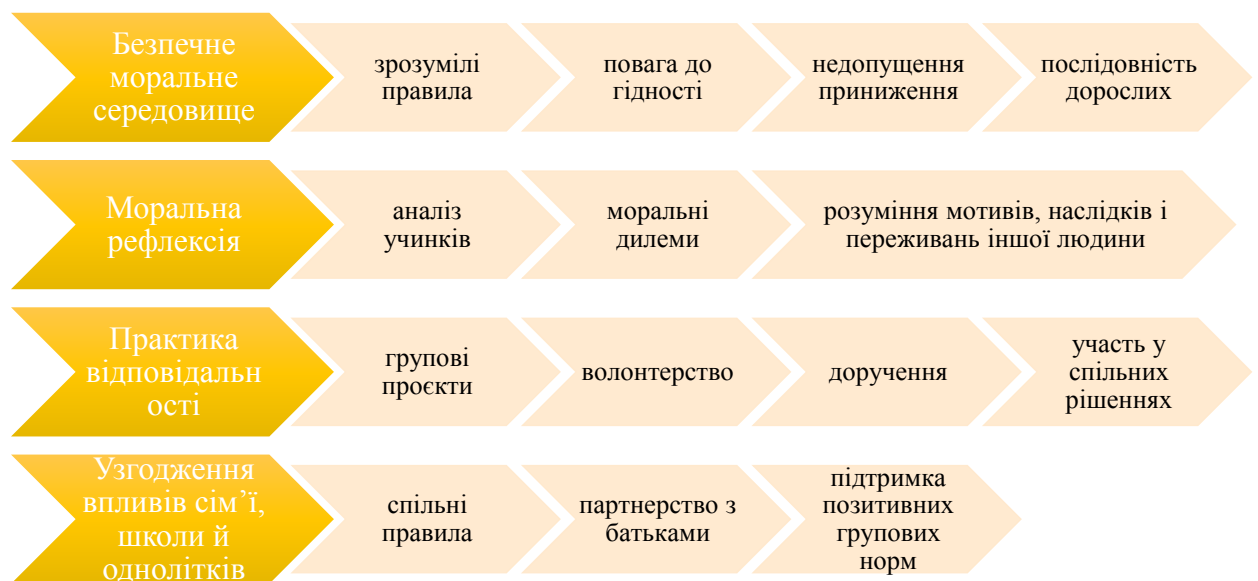

Рис. 2.5. Напрями формування ціннісно-моральної сфери підлітків

Джерело: сформовано автором.

З огляду на дані рис. 2.5, формування ціннісно-моральної сфери має відбуватися послідовно. Спочатку потрібне середовище, у якому підліток не боїться висловити позицію, поставити питання, визнати помилку й обговорити складну ситуацію без приниження. Далі необхідна рефлексивна

робота, яка допомагає перейти від простого знання правил до розуміння їх морального змісту. Після цього підліток має отримати досвід відповідальної дії, оскільки без практики моральні цінності залишаються переважно декларативними [23, с. 155]. В свою чергу, узгодження впливів сім'ї, школи й однолітків завершує цю логіку, якщо різні середовища транслиують суперечливі вимоги, підліток частіше обирає ситуативно вигідну поведінку, а не внутрішньо прийнятий моральний принцип.

Четвертий напрям рекомендацій стосується роботи з батьками. Сім'я залишається важливим джерелом моральних зразків, навіть коли підліток демонструє прагнення до самостійності й критично ставиться до дорослих. Батькам доцільно пояснювати, що підліток краще приймає моральні норми за наявності послідовності між словами й учинками дорослих. Якщо батьки вимагають чесності, але схвалюють обман у побутових ситуаціях, норма втрачає внутрішню переконливість. Якщо дорослі вимагають поваги, але спілкуються з дитиною через приниження, підліток засвоює не моральну вимогу, а модель сили й залежності. Для батьківських зустрічей варто підготувати теми про відповідальну автономію, особисті межі, роль довіри, правила цифрової поведінки, реагування на брехню, агресію, байдужість, булінг.

П'ятий напрям пов'язаний із профілактикою булінгу, агресії, байдужості й приниження у підлітковому середовищі. Моральні цінності не можуть повноцінно формуватися там, де група толерує насмішки, соціальну ізоляцію, образливі прізвиська, поширення принизливого контенту або замовчування насильства. Відповідно, психологу й педагогам потрібно працювати не тільки з кривдником і постраждалим, а й із групою спостерігачів, оскільки саме пасивне схвалення або мовчання часто підтримує агресивну поведінку [30, с. 12]. До прикладу, корисними є вправи на розпізнавання форм булінгу, аналіз ролей у конфлікті, обговорення наслідків для гідності людини, тренування способів безпечного втручання. Учні мають знати, до кого звернутися по допомогу, як повідомити про

випадок приниження, як діяти, якщо вони стали свідками образ або онлайн-цькування.

Наступний блок рекомендацій варто спрямувати на розвиток емпатії та відповідальності за іншого. Емпатія формується не через заклик «будь добрим», а через систематичне включення підлітка в ситуації, де потрібно розуміти стан іншої людини й діяти з урахуванням цього стану. Відповідно, доцільно використовувати вправи на зміну перспективи, а саме описати конфлікт від імені різних учасників, визначити, що відчуває людина після образи, запропонувати спосіб відновлення довіри. Крім того, корисними є волонтерські й соціальні проєкти – допомога молодшим школярам, участь у благодійних акціях, підтримка однокласників, які мають труднощі в навчанні, турбота про шкільний простір. Після таких справ потрібне обговорення, інакше досвід може залишитися формальним [46, с. 2]. Підлітки мають відповісти на питання «що вдалося», «кому це допомогло», «що було складним», «яку відповідальність кожен узяв на себе», «як група реагувала на невиконання домовленостей». Узгодженість життєвих цілей із глибинними цінностями сприяє саморегуляції, психологічній стійкості та мотиваційній зрілості, тому практична діяльність має бути не випадковою, а пов'язаною з обговоренням цінностей, які лежать в основі вчинку.

Для педагогів доцільно рекомендувати використання моральних дилем і дискусійних занять. Підліткам потрібен простір, де вони можуть аргументувати власну позицію, чути інші думки й бачити складність морального вибору. Темати для обговорення можуть бути чесність у навчанні, межі дружби, відповідальність у соціальних мережах, ставлення до слабших, допомога в ситуації ризику, особиста свобода й права інших, наслідки групового тиску. Педагог має не нав'язувати готовий висновок на початку, а керувати розмовою так, щоб учні самі дійшли до розуміння наслідків різних рішень [20, с. 53]. Важливо ставити запитання, які переводять обговорення з рівня емоційної реакції на рівень морального аналізу: хто постраждає від цього вчинку, які права порушені, що буде з

довірою, які можливі способи виправлення ситуації, чи змінилася б оцінка, якби на місці потерпілого був близький друг. В результаті, заняття розвивають здатність до морального судження, але їх ефективність зростає тоді, коли школа сама демонструє справедливе й поважне ставлення до учнів.

Психологу закладу освіти варто організувати групову програму розвитку ціннісно-моральної сфери. Вона може складатися з 6-8 занять тривалістю 45-60 хвилин і включати теми: «Мої цінності та життєві пріоритети», «Свобода і відповідальність», «Чесність і довіра», «Груповий тиск і власна позиція», «Емпатія та межі іншої людини», «Відповідальність за себе», «Відповідальність за іншого», «Моральний вибір у реальних ситуаціях». На заняттях доцільно поєднувати короткі діагностичні вправи, роботу в парах, групові обговорення, аналіз ситуацій, рольові ігри, рефлексивні записи. В свою чергу, наприкінці кожного заняття учасники можуть формулювати один висновок – яку дію вони готові спробувати протягом тижня, яку звичку змінити, яку домовленість виконати. Програма має бути спрямована не на моралізування, а на розвиток здатності бачити зв'язок між цінністю, рішенням і наслідком.

На табл. 2.7 подано узагальнені психолого-педагогічні рекомендації для основних учасників освітнього процесу.

Таблиця 2.7

Рекомендації щодо формування ціннісно-моральної сфери підлітків

Учасники освітнього процесу	Основні завдання	Практичні дії
Практичний психолог	Розвивати моральну рефлексію, відповідальність, емпатію, здатність до саморегуляції	Тренінгові заняття, діагностика цінностей і відповідальності, групові обговорення моральних ситуацій, індивідуальні консультації
Класний керівник	Підтримувати моральний клімат класу, послідовність правил, відповідальність за спільні справи	Класні години, спільне вироблення правил, аналіз конфліктів, залучення до волонтерських і проектних ініціатив
Учителі-предметники	Показувати зв'язок знань із цінностями, справедливістю, доброчесністю, повагою до	Академічна доброчесність, справедливе оцінювання, робота в групах, відповідальність за

	праці	навчальні результати
--	-------	----------------------

Продовження табл. 2.7

Батьки	Забезпечувати послідовні моральні зразки, довіру й межі відповідальності	Узгоджені сімейні правила, обговорення наслідків учинків, повага до гідності підлітка, підтримка самостійності
Учнівський колектив	Розвивати культуру взаємоповаги, підтримки, безпечної комунікації	Групові проекти, взаємодопомога, протидія булінгу, участь у прийнятті рішень, підтримка позитивних норм

Джерело: сформовано автором.

Зміст табл. 2.7 показує, що формування ціннісно-моральної сфери підлітків не може бути завданням тільки практичного психолога або класного керівника. Психолог може організувати діагностику, тренінги й консультації, але щоденне закріплення моральних норм відбувається в навчанні, сімейному спілкуванні, групових взаєминах, реакції дорослих на конфлікти й помилки. Якщо педагог говорить про повагу, але принижує учня, рекомендації психолога не матимуть достатньої сили [25, с. 176]. Якщо батьки вимагають відповідальності, але не дають підлітку простору для самостійних рішень, відповідальність залишатиметься зовнішньо контрольованою. Якщо клас толерує агресивний гумор і приниження, окремі бесіди про моральність не змінять групової норми.

Потрібно також враховувати цифрове середовище, оскільки значна частина підліткової комунікації відбувається онлайн. Рекомендації мають включати правила цифрової етики, не поширювати фото й повідомлення без згоди, не підтримувати принизливі коментарі, не брати участі в онлайн-цькуванні, перевіряти інформацію, розуміти відповідальність за цифровий слід. Доцільно проводити заняття, на яких учні аналізують реальні або змодельовані ситуації, включаючи пересилання чужого фото, образливий мем про однокласника, анонімний коментар, групове виключення з чату, тиск через погрози опублікувати приватну інформацію [3, с. 54]. В свою

чергу, такі теми мають прямий зв'язок із цінностями гідності, поваги, відповідальності й безпеки. Підлітки часто не усвідомлюють, що онлайн-дія може мати такий самий травмівний ефект, як і поведінка в класі, тому педагогічна робота повинна переводити цифрові ситуації в площину морального аналізу: хто відповідає за поширення, які права порушено, як діяти свідкам, як відновити справедливість.

Психолого-педагогічні рекомендації обов'язково варто завершувати системою оцінювання змін. Через певний проміжок часу, наприклад через два-три місяці після проведення занять або виховної програми, доцільно повторити окремі діагностичні процедури або провести якісне опитування учнів. Натомість, оцінювати потрібно не тільки зміну балів, а й поведінкові ознаки – чи зменшилася кількість конфліктів, чи краще учні виконують домовленості, чи активніше реагують на несправедливість, чи з'явилися приклади взаємодопомоги, чи стали обговорення в класі менш агресивними. Підліткам корисно бачити, що моральний розвиток має практичний результат, включаючи кращу атмосферу в класі, вищу довіру, менше приниження, більше відповідальності за спільні справи [7, с. 9]. Цінності беруть участь у виборі життєвої стратегії, поведінки та самореалізації, а порушення в цій сфері можуть ускладнювати саморегуляцію й адаптацію, тому оцінювання результатів має показувати, наскільки цінності почали проявлятися у реальній поведінці.

Таким чином, формування ціннісно-моральної сфери підлітків потребує поєднання діагностики, моральної рефлексії, практики відповідальності, роботи з батьками, підтримки безпечного класного середовища та розвитку цифрової етики. Провідним завданням виступає узгодження декларованих і реально діючих цінностей. Підліток має не тільки називати чесність, дружбу, свободу чи відповідальність значущими, а й поступово навчатися діяти відповідно до них у ситуаціях конфлікту, групового тиску, помилки, вибору між особистою вигодою та правами іншої людини. Найбільш результативною буде робота, у якій моральні норми

пояснюються через реальні життєві ситуації, закріплюються у спільній діяльності й підтримуються послідовною поведінкою дорослих.

Висновки до розділу 2.

У другому розділі кваліфікаційної роботи обґрунтовано методичну організацію емпіричного дослідження, проаналізовано результати вивчення ціннісно-моральної сфери підлітків і розроблено психолого-педагогічні рекомендації щодо її формування. Емпіричний етап дав змогу визначити, які цінності підлітки вважають значущими, наскільки вони орієнтуються на моральні норми та як у них проявляється відповідальність за себе й інших. Для дослідження було використано три психодіагностичні методики: «Ціннісні орієнтації» М. Рокича, методику «Вивчення рівня моральної нормативності» у складі опитувальника «Адаптивність» А. Г. Маклакова, С. В. Чермяніна та методику «Діагностика відповідальності підлітків» М. А. Осташевої. Поєднання методик дало змогу охопити ціннісний, нормативний і поведінково-регулятивний компоненти досліджуваної сфери. Методика «Ціннісні орієнтації» М. Рокича дозволила визначити ієрархію життєвих цілей і способів поведінки, шкала моральної нормативності - оцінити ставлення до правил і соціальних вимог, методика «Діагностика відповідальності підлітків» М. Осташевої - проаналізувати дисциплінарну відповідальність, відповідальність за себе та відповідальність за іншого.

Результати за методикою «Ціннісні орієнтації» М. Рокича показали, що серед термінальних цінностей підлітки найчастіше обирали здоров'я, наявність хороших і вірних друзів, щасливе сімейне життя, свободу та впевненість у собі, що свідчить про значущість для них особистого благополуччя, емоційної безпеки, підтримувальних стосунків і самостійності. Серед інструментальних цінностей високі позиції посіли чесність, відповідальність, вихованість, незалежність, життєрадісність і самоконтроль. Отже, більшість досліджуваних визнає морально значущі орієнтири, але їх втілення потребує додаткового аналізу.

Діагностика моральної нормативності засвідчила переважання середнього рівня орієнтації на соціальні норми та правила поведінки. Більшість підлітків визнає потребу моральних вимог, але не завжди готова стабільно дотримуватися їх у складних ситуаціях. В свою чергу, особливість пов'язана з віковим прагненням до самостійності, критичним ставленням до вимог дорослих і залежністю від групової оцінки. Високий рівень моральної нормативності виявлено в частини досліджуваних, які краще приймають правила й демонструють вищу здатність до самоконтролю. Низький рівень може вказувати на протестність, недостатню довіру до дорослих або слабшу сформованість внутрішніх моральних критеріїв.

Результати за методикою «Діагностика відповідальності підлітків» М. Осташевої показали нерівномірний розвиток відповідальності. Найкраще сформованою виявилася дисциплінарна відповідальність, оскільки вона підтримується зовнішнім контролем школи та сім'ї. Відповідальність за себе має нижчі показники, бо потребує самостійності, уміння планувати власні дії, визнавати помилки й приймати наслідки вибору. Найбільш проблемною виявилася відповідальність за іншого, пов'язана з емпатією, моральною чутливістю та готовністю враховувати переживання людей поруч.

Зіставлення результатів трьох методик показало, що в частини підлітків існує розрив між декларованими та реально діючими цінностями. Досліджувані часто називали чесність, відповідальність, дружбу й вихованість значущими, але не завжди демонстрували відповідний рівень моральної нормативності, самоконтролю або відповідальності за іншого. Невідповідність свідчить не про відсутність моральних орієнтирів, а про незавершеність їх внутрішнього засвоєння. Узагальнений аналіз дав підстави визначити переважно середній рівень сформованості ціннісно-моральної сфери підлітків. Для більшості досліджуваних характерні наявність соціально схвалюваних цінностей, часткове прийняття моральних норм і нестійкість їх поведінкового втілення. Високий рівень спостерігається в тих підлітків, у яких моральні цінності поєднуються з достатньою нормативністю,

самоконтролем і відповідальністю за себе та інших. Низький рівень виявляється через дифузність ціннісних орієнтирів, слабше прийняття правил і труднощі відповідальної поведінки.

На основі отриманих результатів розроблено психолого-педагогічні рекомендації щодо формування ціннісно-моральної сфери підлітків. Основними напрямками визначено створення морально безпечного освітнього середовища, розвиток моральної рефлексії, формування відповідальності через практичну діяльність, роботу з батьками, профілактику булінгу й агресії, розвиток емпатії, підтримку позитивних групових норм і формування цифрової етики. Доцільними є обговорення моральних дилем, аналіз життєвих ситуацій, групові проєкти, волонтерські ініціативи, тренінгові заняття й рефлексивні вправи.

ВИСНОВКИ

Таким чином, у кваліфікаційній роботі досліджено психологічні особливості формування ціннісно-моральної сфери підлітків. Проведений теоретичний аналіз і результати емпіричного дослідження дали змогу розкрити зміст ціннісно-моральної сфери особистості, визначити її основні компоненти, проаналізувати вікові передумови морального становлення підлітків, з'ясувати чинники впливу на цей процес і сформулювати психолого-педагогічні рекомендації для освітньої практики.

У процесі теоретичного аналізу встановлено, що ціннісно-моральна сфера особистості є складним інтегрованим утворенням, яке поєднує цінності, моральні норми, переконання, смисли, моральні почуття, відповідальність і здатність до саморегуляції. Вона визначає ставлення людини до себе, інших людей і суспільства, впливає на характер моральних оцінок, вибір способів поведінки та готовність відповідати за наслідки власних учинків. Цінності виступають внутрішніми орієнтирами особистості, а моральні норми набувають психологічної сили тоді, коли переходять із рівня зовнішньої вимоги на рівень особистісного переконання, тому сформованість ціннісно-моральної сфери не можна оцінювати винятково за знанням правил; важливішим показником є узгодженість між декларованими цінностями та реальною поведінкою.

Аналіз наукових підходів дав підстави розглядати ціннісно-моральну сферу через взаємопов'язані компоненти: когнітивний, емоційно-оцінний, мотиваційно-ціннісний, регулятивний, поведінковий і рефлексивний. Когнітивний компонент пов'язаний із розумінням моральних норм і соціальних вимог; емоційно-оцінний - із переживанням провини, сорому, співчуття, поваги, обурення несправедливістю; мотиваційно-ціннісний - із місцем моральних цінностей у загальній ієрархії життєвих пріоритетів. Регулятивний компонент відображає здатність контролювати поведінку відповідно до прийнятих норм, поведінковий - реальне втілення моральних

принципів у вчинках, рефлексивний - здатність аналізувати власні мотиви, помилки й наслідки дій.

З'ясовано, що підлітковий вік є чутливим періодом для становлення моральних і ціннісних орієнтацій. У цей час активно розвиваються самосвідомість, рефлексія, потреба в автономії, здатність до абстрактного мислення, прагнення до визнання серед однолітків і пошук власної життєвої позиції. Підліток уже здатний критично оцінювати моральні вимоги дорослих, аналізувати мотиви поведінки, порівнювати різні погляди й обґрунтовувати власну позицію. В свою чергу, моральна регуляція ще залишається нестійкою, оскільки поведінка може залежати від емоційного стану, групового тиску, бажання самоствердитися або уникнути осуду. У зв'язку з цим підлітковий вік поєднує значний потенціал морального розвитку з ризиком розриву між знанням норм і реальними вчинками.

Визначено основні чинники формування ціннісно-моральної сфери підлітків. До зовнішніх чинників належать сім'я, школа, група однолітків, медіасередовище, культура, правові норми, громадський досвід і конкретні умови життя підлітка. Сім'я задає первинні моральні зразки, стиль спілкування, ставлення до обов'язків, чесності, поваги й відповідальності. Школа впливає через правила, педагогічну взаємодію, оцінювання, спільну діяльність, ставлення до справедливості й безпеки освітнього середовища. Група однолітків може підтримувати моральні цінності або, навпаки, посилювати конформність, агресивність, байдужість до інших. Медіасередовище впливає на уявлення підлітків про успіх, авторитет, свободу, популярність і способи самоствердження. До внутрішніх чинників належать самосвідомість, емпатія, моральні почуття, рефлексія, самоконтроль, відповідальність і характер ціннісної ієрархії.

Для емпіричного дослідження було обґрунтовано використання трьох методик: методики «Ціннісні орієнтації» М. Рокича, методики «Вивчення рівня моральної нормативності» у складі багаторівневого особистісного опитувальника «Адаптивність» А. Г. Маклакова, С. В. Чермяніна та

методики «Діагностика відповідальності підлітків» М. А. Осташевої. Методика «Ціннісні орієнтації» М. Рокича дала змогу дослідити ієрархію термінальних та інструментальних цінностей підлітків, зокрема значущість життєвих цілей і способів поведінки. Шкала моральної нормативності дозволила визначити рівень орієнтації підлітків на соціальні норми, правила поведінки й моральні вимоги. Методика «Діагностика відповідальності підлітків» М. Осташевої дала можливість проаналізувати відповідальність як практичний прояв моральної регуляції: дисциплінарну відповідальність, відповідальність за себе та відповідальність за іншого.

Результати емпіричного дослідження показали, що в групі підлітків переважає середній рівень сформованості ціннісно-моральної сфери. Серед термінальних цінностей найбільш значущими виявилися здоров'я, наявність хороших і вірних друзів, щасливе сімейне життя, свобода та впевненість у собі. Серед інструментальних цінностей високі позиції посіли чесність, відповідальність, вихованість, незалежність, життєрадісність і самоконтроль. Результати свідчать, що більшість підлітків визнає соціально схвалювані та морально значущі орієнтири. Натомість, нижчі показники за цінностями чуйності, терпимості та відповідальності за іншого вказують на потребу розвитку емпатії, моральної чутливості й здатності враховувати наслідки власних дій для людей поруч.

За результатами діагностики моральної нормативності встановлено, що найбільша частина досліджуваних має середній рівень орієнтації на соціальні норми та правила поведінки. В свою чергу, це означає, що підлітки переважно визнають значення моральних вимог, однак не завжди дотримуються їх у ситуаціях емоційного напруження, групового тиску або відсутності зовнішнього контролю. Високий рівень моральної нормативності характерний для частини учнів, які краще приймають соціальні правила й демонструють вищу здатність до самоконтролю. Низький рівень моральної нормативності може бути пов'язаний із протестністю, слабкою довірою до

дорослих, недостатнім досвідом конструктивного обговорення правил або впливом групових норм, які суперечать вимогам школи й сім'ї.

Дослідження відповідальності показало нерівномірність розвитку цього компонента ціннісно-моральної сфери. Найкраще в підлітків виражена дисциплінарна відповідальність, що пояснюється впливом зовнішнього контролю з боку школи та сім'ї. Відповідальність за себе сформована слабше, оскільки вона потребує саморегуляції, здатності планувати поведінку, визнавати помилки й приймати наслідки власного вибору. Найбільш проблемною виявилася відповідальність за іншого, яка пов'язана з емпатією, моральною чутливістю, умінням враховувати переживання й потреби інших людей. Отримані дані підтверджують, що підлітки краще орієнтуються на зовнішні правила, ніж на внутрішню моральну відповідальність у складних міжособистісних ситуаціях. Зіставлення результатів трьох методик дало змогу виявити розрив між декларованими та реально діючими цінностями в частини підлітків. Досліджувані часто називали чесність, відповідальність і дружбу значущими, проте не завжди демонстрували відповідний рівень самоконтролю, моральної нормативності або відповідальності за іншого.

Суперечність є характерною для підліткового віку, коли моральні орієнтири вже усвідомлюються, але ще не завжди перетворюються на стійкі внутрішні регулятори поведінки. Отже, головне завдання психолого-педагогічної роботи полягає в тому, щоб допомогти підліткам перейти від знання моральних норм і декларування цінностей до їх практичного втілення у щоденній поведінці.

На основі теоретичного аналізу та емпіричних результатів розроблено психолого-педагогічні рекомендації щодо формування ціннісно-моральної сфери підлітків. Основними напрямками роботи визначено створення морально безпечного освітнього середовища, розвиток моральної рефлексії, формування відповідальності через практичну діяльність, роботу з батьками, профілактику булінгу й агресії, розвиток емпатії, підтримку позитивних

групових норм і формування цифрової етики. Особливого значення набувають обговорення моральних дилем, групові проєкти, волонтерська діяльність, учнівське самоврядування, рефлексивні вправи, тренінги відповідальності та системна взаємодія школи з родиною. Моральне виховання буде результативним тоді, коли підліток не тільки чує про цінності, а й має досвід дії відповідно до них.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Антоненко Т. Л. Ціннісно-смилова сфера особистості - фундаментальна основа її духовної безпеки. *Духовність особистості: методологія, теорія і практика*. 2017. № 3. С. 25–34.
2. Банделюк В. А. Ціннісно-смилова сфера особистості як об'єкт психологічного пізнання. *Актуальні питання сучасних педагогічних та психологічних* : збірник наукових робіт учасників міжнар. наук.-практ. конференції, 19–20 лютого 2021 р., м. Одеса, 2021. С. 12-14.
3. Берегова Н. П., Джигун Л. М. Психологічні особливості ціннісних орієнтацій особистості юнацького віку. *Вчені записки ТНУ імені В.І. Вернадського*. 2022. № 3. С. 54-58.
4. Бриндзак С. В. Особливості ціннісно-мотиваційної сфери підлітків, котрі виїхали за кордон внаслідок воєнних дій : кваліфікаційна робота магістра : 053 Психологія; Хмельниц. нац. ун-т. Хмельницький, 2022. 108 с.
5. Гавриловська К. П., Дем'янчук Ю. Ю. Формування життєстійкості особистості: арт-коучинговий підхід. *Актуальні проблеми психології*: Збірник наукових праць Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України. Том VI: Психологія обдарованості. 2019. №16. Київ-Житомир: Вид-во ЖДУ ім. І. Франка. С. 83–90.
6. Горбунова В.В. Ціннісна підтримка розвитку здібностей у віці середньої дорослості. Здібності, творчість, обдарованість: теорія, методика, результати досліджень за ред. В. О. Моляко, О. Л. Музики. Житомир : Вид-во Рута, 2016. С. 242–258.
7. Гріньова О. М. Психологічні особливості становлення ціннісних орієнтацій особистості в пізньому юнацькому віці. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія»*. 2018. № 6. С. 9–13.
8. Данилюк І. В., Демченко Т. О. Особливості ціннісно-смилової сфери бійців АТО. *Військова психологія у вимірах війни і миру*: проблеми,

досвід і перспективи : матеріали II Міжнародної науково-практичної конференції (Київ, 10-11 лютого 2017 року). Київ : КНУ імені Тараса Шевченка, 2018. С. 59–61.

9. Діагностика індивідуально-психологічних властивостей особистості: Навчально-методичний посібник А. Б. Неурова, О. С. Капінус, Т. Л. Грицевич. Львів : НАСВ, 2016. 181 с.

10. Жигайло Н., Харко О. Розвиток духовних цінностей як спосіб формування стресостійкості в умовах дистанційного навчання. *Вісник Львівського університету. Серія: психологічні науки*. 2021. № 10. С. 46-52.

11. Жилін М.В. Еволюція поняття «криза ідентичності» у вітчизняній та зарубіжній психології. *Науковий вісник ХДУ. Серія «Психологічні науки»*. 2020. № 4. С. 5–12

12. Журавльова Л. П., Кротюк К. А. Особливості ціннісно-сміслової сфери військовослужбовців з різним досвідом участі в бойових діях. *Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова. Серія 12. Психологічні науки: зб. наук. праць*. 2020. № 10. С. 26–36.

13. Журавльова Л. П., Мужанова Н. В. Динаміка ціннісно-сміслової сфери часників субкультур. *Психологія: реальність і перспективи*. 2019. № 12. С. 66-71.

14. Журавльова Л.П. Вплив емпатії на розвиток ціннісно-сміслової сфери старшокласників з різною професійною спрямованістю. *Наука і освіта*. 2019. № 6. С. 197-201.

15. Завірюха В.В. Психологічні особливості розвитку мотивації досягнень у підлітковому віці. *Актуальні проблеми психології: Збірник наукових праць Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України*, 2018. Том. V: Психофізіологія. Психологія праці. Експериментальна психологія. № 18. С. 72-82.

16. Камінська О. В., Дружиніна І. А. Динаміка ціннісних орієнтацій студентів психологів під час навчання в ЗВО. *Психологія: реальність і перспективи: Збірник наукових праць РДГУ*. Рівне : 2019. № 12. С. 87–92.

17. Кислинська Д. М., Мілорадова Н. Е. Цінності та ціннісні орієнтації в психологічних теоріях. *Вісник ХНПУ імені Г.С. Сковороди*. 2016. № 53. С. 64-73.
18. Коберник Л. О. Роль та місце ціннісних орієнтацій у формуванні особистості. *Науково-практичний журнал південного наукового центру АПН України*. 2018. № 4. С. 28–33.
19. Коломієць Т. В., Рубан Н. І. Теоретичні засади динаміки становлення Яобразу особистості у процесі дорослішання. *Priority directions of science development: Abstracts of the 2nd International scientific and practical conference*. (Lviv, Ukraine, 2019, November 25–26). Lviv, 2019. P. 21–27.
20. Колтунович Т.А., Чуйко Г.В. Психологічні особливості особистості педагога : навчально-методичний посібник / Г.В. Чуйко. Чернівці: 2024. 248 с.
21. Конвенція про права дитини : Конвенція ООН від 20.11.1989 // Відомості Верховної Ради України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/go/995_021
22. Конституція України : Закон України від 28.06.1996 № 254к/96-ВР Відомості Верховної Ради України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/go/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80>
23. Костіна Т.О. Можливості юнацького віку для переосмислення гендерних стереотипів. *Габітус*. 2020. № 12. № 2. С. 155–159.
24. Кузікова С.Б. Теорія і практика вікової психокорекції: навчальний посібник. 2-ге видання, перероблене, доповнене. Суми: Університетська книга, 2020. 300 с.
25. Кузницька І. Ціннісні орієнтації дітей молодшого шкільного віку: особливості формування у процесі педагогічної взаємодії. *Освіта XXI століття: теорія, практика, перспективи* : матеріали Першої міжнародної науково-практичної Інтернет-конференції, м. Київ, 18 квіт. 2019 р. Київ : Фенікс, 2019. С. 176-178.
26. Мазур Т., Дружиніна О. Процес формування ціннісних орієнтацій підлітків. *Психосоціальні ресурси особистісного та соціального розвитку в*

epoxy глобалізації : матеріали Міжнародної науково-практичної конференції, 42 (м. Тернопіль, Західноукраїнський національний університет, 4-5 листопада 2022 р.) в 2 т. Тернопіль : ЗУНУ, 2022. С. 158-160.

27. Максименко С. Д. Поняття особистості у психології. *Психологія і особистість*. 2016. № 1(9). С. 11–17.

28. Матвійчук О., Краєва О. Проблема формування ідентичності в підлітковому віці у контексті розвитку творчої особистості. *Вісник Національного університету оборони України*. 2022. № 65(1). С. 64–71.

29. Мотков С. Ціннісно-смилова сфера особистості: роль, структура та функції. *Psychological journal*. 2018. № 4. № 10. С. 105-128.

30. Музика О. Л. Психологічна технологія ціннісної підтримки обдарованих учнів і студентів в умовах війни. *Психологічна технологія ціннісної підтримки обдарованих учнів і студентів в умовах війни: тези доповідей XVI науково-практичного семінару* (Київ, 19 жовтня 2025 року). Київ : Інститут психології імені Г. С. Костюка НАПН України, 2025. 52 с.

31. Нещерет О. І. Сенс життя у психосемантичному вимірі. *Психологічна допомога особистості в складних обставинах життєдіяльності: збірник тез доповідей всеукраїнського науково-практичного семінару «Психологічна допомога особистості в складних обставинах життєдіяльності»* (Чернівці, 18 травня 2018 р.) ред. кол.: Т. М. Титаренко (гол. ред.) та ін. Чернівці : ЧНУ ім. Ю. Федьковича, 2018. С. 59–63.

32. Прищепа С.М. Життєві цінності у дітей підліткового віку: сутність та особливості. *Інноваційна педагогіка*. 2019. № 12. Т.1. С. 162–165.

33. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо протидії булінгу (цькуванню) : Закон України від 18.12.2018 № 2657-VIII // Відомості Верховної Ради України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/go/2657-19>

34. Про Національну стратегію розбудови безпечного і здорового освітнього середовища у новій українській школі : Указ Президента України

від 25.05.2020 № 195/2020 // Відомості Верховної Ради України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/go/195/2020>

35. Про освіту : Закон України від 05.09.2017 № 2145-VIII // Відомості Верховної Ради України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/go/2145-19>

36. Про основні засади державної політики у сфері утвердження української національної та громадянської ідентичності : Закон України від 13.12.2022 № 2834-IX // Відомості Верховної Ради України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/go/2834-20>

37. Про охорону дитинства : Закон України від 26.04.2001 № 2402-III // Відомості Верховної Ради України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/go/2402-14>

38. Про повну загальну середню освіту : Закон України від 16.01.2020 № 463-IX // Відомості Верховної Ради України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/go/463-20>

39. Психологія (модуль 1 «Вікова психологія», модуль 2 «Педагогічна психологія») : навч.-метод. посіб. / уклад.: І. Остопець, О. Прокоф'єва, Л. Кобильнік, О. Скляр, О. Теліков. Запоріжжя : Мелітопольський державний педагогічний університет імені Богдана Хмельницького, 2025. 237 с

40. Романова О. В., Співак Л. М. Пріоритетні мотиви навчання молодших школярів і підлітків в умовах воєнного стану. *Психологія: реальність і перспективи*: зб. наук. праць РДГУ. 2023. № 20. С. 161–170. https://doi.org/10.35619/prap_rv.v1i20.342

41. Савчин М. В., Василенко Л. П. Вікова психологія: навч. посіб. 5-те видання, перероблене, доповнене. Київ: Академія, 2021. 376 с.

42. Сергєєнкова О. П., Столярчук О. А., Коханова О. П., Пасека О. В. Вікова психологія: навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. Київ : Центр навчальної літератури, 2020. 376 с.

43. Сіленко А. О., Чусова О. М. Особливості юнацького віку, які впливають на розвиток особистісної рефлексії. *Габітус*. 2023. № 54. С. 92-97.

44. Сосніхіна С. Є. Особливості ціннісно-сміслової сфери студентів з різним сімейним статусом. *Вісник ХНПУ імені ГС Сковороди «Психологія»*. 2018. № 55. С. 237-249.
45. Тарабасова Л. Г., Олефір Н. В. Виховання в дошкільників сімейних цінностей. *Педагогіка формування творчої особистості у вищій і загальноосвітній школах*. 2021. № 75. С. 13-16. 43
46. Фурман А. В. Психея. Психологія і суспільство. 2021. № 2. С. 5.
47. Хоружа Л. Сучасні стратегії трансформації змісту педагогічної освіти. *Педагогічна освіта: Теорія і практика. Психологія. Педагогіка*. 2020. № 33. С. 8-16.
48. Чечель В. А. Ціннісно-сміслова сфера особистості: теоретичні підходи та концептуальні основи. *Наукові записки. Серія: Психологія*. 2025. № 2(8). С. 166–174.
49. Gamage, Kelum AA; Dehideniya, Dmscpk; Ekanayake, Sakunthala Y. The role of personal values in learning approaches and student achievements. *Behavioral sciences*, 2021, p. 102.
50. Kobzeva, Olga, et al. Hardiness and coping behavior in youthful age. *European Proceedings of Social and Behavioural Sciences*, 2019, p. 64.

ДОДАТКИ

Додаток А

Програма емпіричного дослідження ціннісно-моральної сфери підлітків

Тема емпіричного дослідження: вивчення ціннісних орієнтацій, моральної нормативності та відповідальності підлітків.

Мета дослідження: емпірично визначити особливості ціннісно-моральної сфери підлітків через аналіз їхніх життєвих цінностей, орієнтації на моральні норми та рівня відповідальності.

Завдання емпіричного дослідження:

1. Визначити провідні термінальні та інструментальні цінності підлітків.
2. Дослідити рівень моральної нормативності підлітків.
3. Виявити особливості прояву дисциплінарної відповідальності, відповідальності за себе та відповідальності за іншого.
4. Зіставити отримані показники та визначити загальний рівень сформованості ціннісно-моральної сфери підлітків.
5. На основі результатів сформулювати психолого-педагогічні рекомендації для роботи з підлітками.

Об'єкт емпіричного дослідження: ціннісно-моральна сфера підлітків.

Предмет емпіричного дослідження: особливості ціннісних орієнтацій, моральної нормативності та відповідальності підлітків.

Гіпотеза емпіричного дослідження: рівень сформованості ціннісно-моральної сфери підлітків залежить від узгодженості ціннісних орієнтацій, моральної нормативності та відповідальності. Підлітки з вищим рівнем моральної нормативності й відповідальності частіше демонструють орієнтацію на соціально значущі цінності, здатність до самоконтролю та готовність враховувати наслідки власних дій для інших людей.

Вибірка дослідження: 32 підлітки віком 13-15 років, серед них 17 дівчат і 15 хлопців.

База дослідження: заклад загальної середньої освіти.

Методи дослідження:

- теоретичні: аналіз, узагальнення, систематизація наукових джерел;
- емпіричні: психодіагностичне тестування;
- кількісні: підрахунок частот, відсоткових показників, рівневий розподіл;
- якісні: змістова інтерпретація результатів, зіставлення показників за трьома методиками.

Психодіагностичні методики:

- Методика «Ціннісні орієнтації» М. Рокича.
- Методика «Вивчення рівня моральної нормативності» у складі БОО «Адаптивність» А. Г. Маклакова, С. В. Чермянїна.

- Методика «Діагностика відповідальності підлітків» М. А. Осташевої.

Етапи дослідження:

Етап	Зміст роботи	Очікуваний результат
Підготовчий	Добір методик, підготовка бланків, узгодження умов проведення дослідження	Сформована програма емпіричного дослідження
Організаційний	Інструктаж учасників, пояснення умов добровільності й конфіденційності	Підготовка підлітків до участі в діагностиці
Діагностичний	Проведення трьох психодіагностичних методик	Отримання первинних результатів
Аналітичний	Обробка даних, побудова таблиць і діаграм, якісна інтерпретація	Визначення рівнів сформованості ціннісно-моральної сфери
Узагальнювальний	Формулювання висновків і рекомендацій	Підготовка психолого-педагогічних рекомендацій

Бланк методики «Ціннісні орієнтації» М. Рокича

Інструкція для досліджуваного

Перед тобою два списки цінностей. У першому списку подано життєві цілі, які можуть бути важливими для людини. У другому списку подано якості та способи поведінки, які можуть допомагати людині в житті.

Твоє завдання - розташувати кожен список за ступенем особистої значущості. Біля найважливішої для тебе цінності постав цифру 1, біля наступної за значущістю - 2 і так далі. Цифра 18 означає, що ця цінність є найменш важливою серед поданих.

У списку немає правильних або неправильних відповідей. Важливо, щоб ти відповідав/відповідала чесно, відповідно до власної думки.

Список 1. Термінальні цінності

№	Цінність	Ранг
1	Активне діяльне життя	
2	Життєва мудрість	
3	Здоров'я	
4	Цікава робота	
5	Краса природи й мистецтва	
6	Любов	
7	Матеріально забезпечене життя	
8	Наявність хороших і вірних друзів	
9	Суспільне визнання	
10	Пізнання	
11	Продуктивне життя	
12	Розвиток	
13	Розваги	
14	Свобода	
15	Щасливе сімейне життя	
16	Щастя інших	
17	Творчість	
18	Упевненість у собі	

Список 2. Інструментальні цінності

№	Цінність	Ранг
1	Акуратність	
2	Вихованість	
3	Високі запити	
4	Життєрадісність	
5	Старанність	
6	Незалежність	
7	Непримиренність до недоліків у собі та інших	
8	Освіченість	
9	Відповідальність	

10	Раціоналізм	
11	Самоконтроль	
12	Сміливість у відстоюванні власної думки	
13	Тверда воля	
14	Терпимість	
15	Широта поглядів	
16	Чесність	
17	Ефективність у справах	
18	Чуйність	

Обробка результатів

Після виконання методики аналізується місце кожної цінності в індивідуальній ієрархії. Особливу увагу в межах цього дослідження доцільно звертати на такі інструментальні цінності: чесність, відповідальність, самоконтроль, терпимість, чуйність, вихованість, незалежність. Серед термінальних цінностей варто аналізувати значущість дружби, свободи, щасливого сімейного життя, здоров'я, впевненості в собі, розвитку, суспільного визнання.

Для групового аналізу можна підрахувати, скільки підлітків віднесли певну цінність до пріоритетних. У роботі до пріоритетних доцільно зараховувати ті цінності, які отримали ранги від 1 до 6.

Бланк методики «Вивчення рівня моральної нормативності» у складі багаторівневого особистісного опитувальника «Адаптивність» А. Г. Маклакова, С. В. Чермяніна

Інструкція для досліджуваного

Перед тобою твердження, які стосуються ставлення до правил, поведінки, відповідальності та взаємодії з іншими людьми. Уважно прочитай кожне твердження й обері відповідь, яка найбільше відповідає твоїй думці.

Якщо ти згоден/згодна з твердженням, постав знак «+». Якщо не згоден/не згодна – постав знак «-».

Відповідай самостійно. Тут немає правильних або неправильних відповідей.

Приклад бланка

№	Твердження	Відповідь «+» / «-»
1	Я намагаюся виконувати правила, навіть якщо за мною ніхто не спостерігає.	
2	Іноді можна порушити правило, якщо це допомагає уникнути неприємностей.	
3	Я вважаю, що людина повинна відповідати за свої вчинки.	
4	Якщо всі порушують правило, то й мені можна так зробити.	
5	Мені неприємно, коли через мої дії страждають інші люди.	
6	Я можу виправдати обман, якщо він вигідний мені або моїм друзям.	
7	Я стараюся дотримуватися домовленостей.	
8	Правила потрібні тільки для того, щоб дорослим було легше контролювати дітей.	
9	Якщо я помилився/помилилася, краще визнати це, ніж перекладати провину на інших.	
10	Мені байдуже, що думають інші про мою поведінку.	
11	Я вважаю, що повага до інших людей має бути взаємною.	
12	Якщо мене ніхто не покарає, я можу не виконувати обіцянку.	
13	Я намагаюся бути справедливим/справедливою до інших.	
14	Іноді можна образити людину, якщо вона сама слабка й не може відповісти.	
15	Я розумію, що мої вчинки можуть впливати на інших людей.	

Обробка результатів

За кожну відповідь, що збігається з ключем моральної нормативності, нараховується 1 бал. Після підрахунку суми балів визначається рівень моральної нормативності.

Шкала інтерпретації

Кількість балів	Рівень моральної нормативності	Характеристика
0-5	Низький	Слабка орієнтація на правила, труднощі прийняття соціальних норм, можливе виправдання порушень
6-10	Середній	Загальне прийняття правил, але нестійкість поведінки в ситуаціях тиску або емоційного напруження
11-15	Високий	Виражена орієнтація на моральні норми, відповідальність, дотримання правил і домовленостей

**Бланк методики «Діагностика відповідальності підлітків»
М. А. Осташевої**

Інструкція для досліджуваного

Перед тобою твердження, які описують різні ситуації з життя підлітків. Прочитай кожне твердження й обері варіант відповіді, який найкраще відповідає твоїй поведінці.

Варіанти відповідей:

3 - так, це про мене;

2 - частково про мене;

1 - рідко буває так;

0 - ні, це не про мене.

Бланк відповідей

№	Твердження	0	1	2	3
1	Я виконую доручення, навіть якщо вони мені не дуже подобаються.				
2	Якщо я пообіцяв/пообіцяла щось зробити, стараюся не підводити інших.				
3	Я можу самостійно організувати свій час для навчання й відпочинку.				
4	Коли я помиляюся, мені важко визнати свою провину.				
5	Я думаю про те, як мої слова можуть вплинути на іншу людину.				
6	Я часто відкладаю справи, навіть якщо знаю, що вони важливі.				
7	Я дотримуюся правил у школі, навіть коли вчитель не контролює мене.				
8	Якщо друг просить допомоги, я намагаюся підтримати його.				
9	Я можу відповідати за результат справи, яку взяв/взяла на себе.				
10	Якщо через мене виникла проблема, я намагаюся її виправити.				
11	Мені буває байдуже, чи впливають мої вчинки на інших.				
12	Я можу виконувати обов'язки без постійних нагадувань.				
13	Якщо я не виконав/не виконала завдання, часто шукаю виправдання.				
14	Я вважаю, що кожен має відповідати за свої слова.				
15	Я можу відмовитися від власної зручності, якщо комусь справді потрібна допомога.				

Шкали методики

Шкала	Номери тверджень	Що оцінюється
Дисциплінарна відповідальність	1, 7, 12	Ставлення до правил, вимог, обов'язків
Відповідальність за себе	3, 6, 9, 10, 13, 14	Саморегуляція, здатність планувати дії, визнавати наслідки власного вибору
Відповідальність за іншого	2, 5, 8, 11, 15	Здатність враховувати потреби й переживання інших людей

Твердження з негативним змістом, наприклад № 4, 6, 11, 13, обробляються у зворотному порядку: відповідь «3» зараховується як 0 балів, «2» - як 1 бал, «1» - як 2 бали, «0» - як 3 бали.

Орієнтовна інтерпретація рівнів

Рівень	Характеристика
Високий	Підліток здатний відповідально ставитися до обов'язків, визнавати наслідки власних дій, враховувати потреби інших
Середній	Відповідальність проявляється вибірково, залежить від ситуації, контролю дорослих або значущості завдання
Низький	Спостерігаються труднощі з виконанням домовленостей, саморегуляцією, визнанням помилок або врахуванням інтересів інших

Зведені результати дослідження за методикою М. Рокича

Таблиця Д.1

Провідні термінальні цінності підлітків

Термінальна цінність	Кількість підлітків, які віднесли цінність до пріоритетних	Частка від загальної кількості, %
Здоров'я	25	78,1
Наявність хороших і вірних друзів	23	71,9
Щасливе сімейне життя	21	65,6
Свобода	19	59,4
Упевненість у собі	18	56,3
Цікава робота в майбутньому	15	46,9
Активне діяльне життя	14	43,8
Суспільне визнання	10	31,3
Творчість	8	25,0
Розваги	7	21,9

Отримані дані свідчать, що підлітки найчастіше відносять до пріоритетних цінностей здоров'я, дружбу, сімейне благополуччя, свободу та впевненість у собі, що відповідає віковим особливостям підліткового періоду, коли зростає значущість особистого самопочуття, підтримки ровесників, емоційної близькості та самостійності. Цінності, пов'язані з майбутньою професійною реалізацією, творчістю або суспільним визнанням, мають нижчі показники, що може свідчити про недостатню визначеність життєвої перспективи в частини досліджуваних.

Таблиця Д.2

Провідні інструментальні цінності підлітків

Інструментальна цінність	Кількість підлітків, які віднесли цінність до пріоритетних	Частка від загальної кількості, %
Чесність	22	68,8
Відповідальність	20	62,5
Вихованість	20	62,5
Незалежність	18	56,3
Життєрадісність	17	53,1
Самоконтроль	15	46,9
Терпимість	14	43,8
Чуйність	13	40,6
Тверда воля	12	37,5
Раціоналізм	9	28,1

У групі інструментальних цінностей підлітки найчастіше обирали чесність, відповідальність, вихованість, незалежність і життєрадісність, що дає підстави говорити про наявність соціально схвалюваних моральних

орієнтирів. Натомість, нижчі показники за цінностями чуйності, терпимості й самоконтролю вказують на потребу розвитку емпатії, здатності стримувати імпульсивні реакції та враховувати позицію іншої людини.

Зведені результати дослідження моральної нормативності підлітків

Таблиця Е.1

Розподіл підлітків за рівнем моральної нормативності

Рівень моральної нормативності	Кількість осіб	Частка, %
Високий	9	28,1
Середній	17	53,1
Низький	6	18,8
Разом	32	100

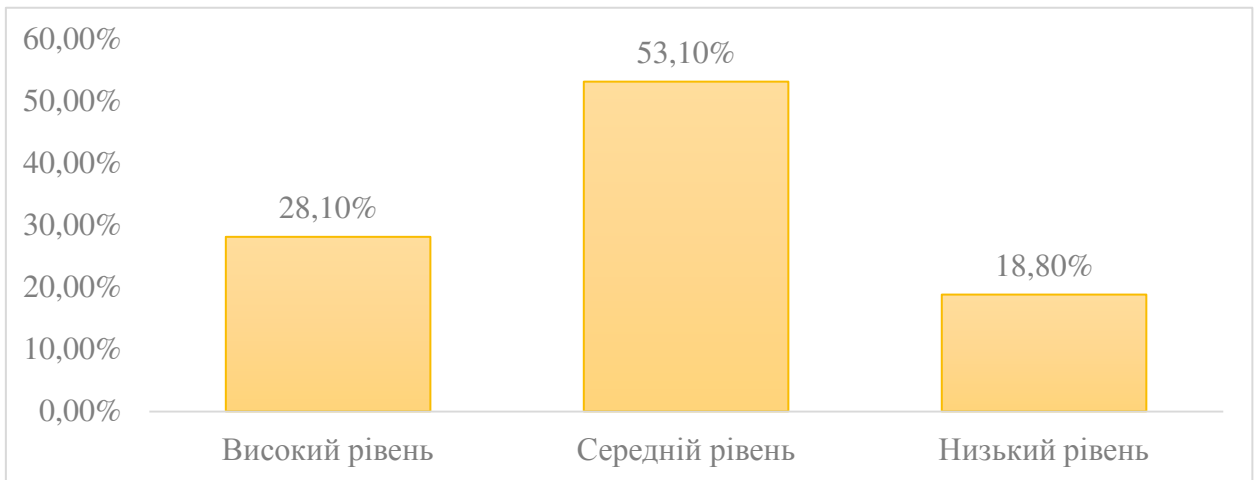

Рис. Е. 1. Рівень моральної нормативності підлітків

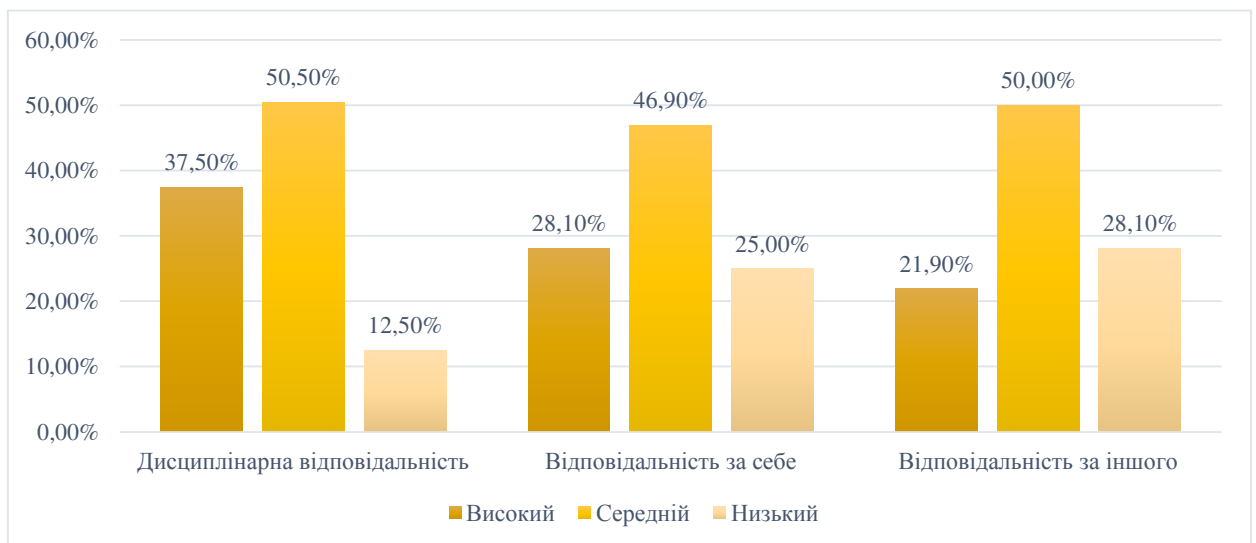
Найбільшу групу становлять підлітки із середнім рівнем моральної нормативності. Вони загалом визнають потребу правил і соціальних норм, однак можуть демонструвати нестійкість поведінки в ситуаціях емоційного напруження, групового тиску або відсутності зовнішнього контролю. Високий рівень моральної нормативності виявлено у 28,1 % досліджуваних, що свідчить про більш виражене прийняття моральних вимог, здатність до самоконтролю та відповідальне ставлення до правил. Низький рівень моральної нормативності зафіксовано у 18,8 % підлітків; для цієї групи можуть бути характерними труднощі з прийняттям соціальних норм, протестність або слабка сформованість внутрішніх моральних критеріїв.

Зведені результати дослідження відповідальності підлітків

Таблиця Ж.1

Рівні відповідальності підлітків за методикою М. Осташевої

Шкала відповідальності	Високий рівень	Середній рівень	Низький рівень
Дисциплінарна відповідальність	12 осіб / 37,5 %	16 осіб / 50,0 %	4 особи / 12,5 %
Відповідальність за себе	9 осіб / 28,1 %	15 осіб / 46,9 %	8 осіб / 25,0 %
Відповідальність за іншого	7 осіб / 21,9 %	16 осіб / 50,0 %	9 осіб / 28,1 %

Найкраще в досліджуваній групі сформована дисциплінарна відповідальність, що можна пояснити впливом зовнішнього контролю з боку школи, батьків, учителів і правил навчального середовища. Відповідальність за себе має нижчі показники, оскільки вона потребує самостійного планування поведінки, вміння визнавати помилки й приймати наслідки власного вибору. Найбільш проблемною є відповідальність за іншого: низький рівень за цією шкалою мають 28,1 % досліджуваних, що свідчить про потребу посилення роботи з розвитку емпатії, взаємодопомоги, групової відповідальності та здатності враховувати переживання інших людей.

Узагальнений рівень сформованості ціннісно-моральної сфери підлітків

Таблиця 3.1

Узагальнений розподіл рівнів сформованості ціннісно-моральної сфери підлітків

Рівень сформованості	Кількість підлітків	Частка, %	Загальна характеристика
Високий	8	25,0	Стійкі моральні орієнтири, прийняття правил, розвинена відповідальність за себе й інших
Середній	18	56,3	Наявність моральних цінностей, але нестійке їх застосування у складних ситуаціях
Низький	6	18,7	Дифузність ціннісних орієнтирів, слабе прийняття норм, труднощі відповідальної поведінки

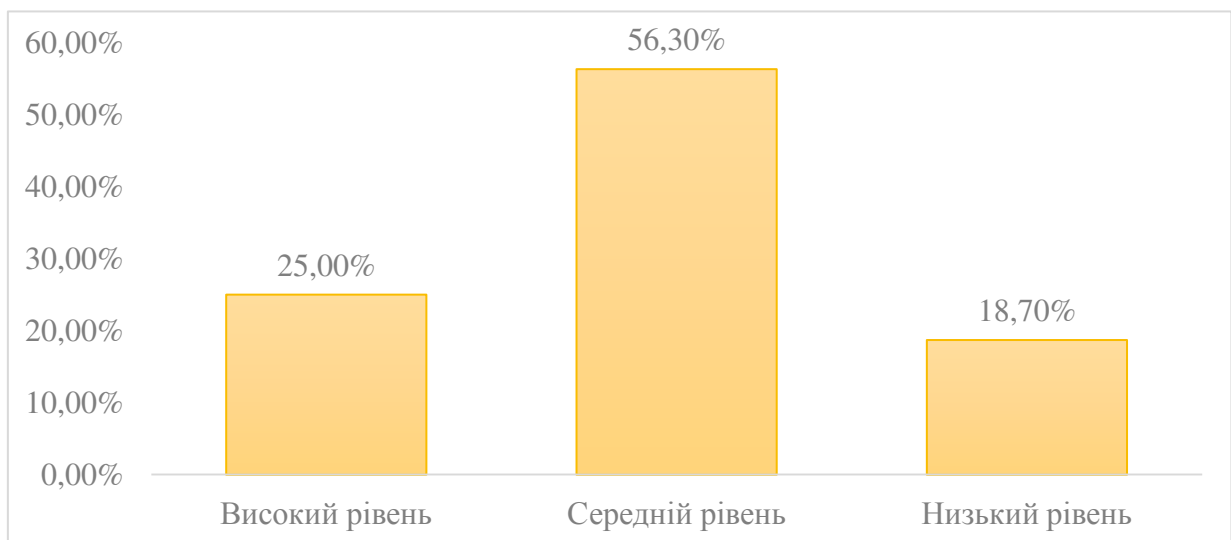

Рис. 3.1. Узагальнений рівень сформованості ціннісно-моральної сфери підлітків

Узагальнені результати свідчать про переважання середнього рівня сформованості ціннісно-моральної сфери підлітків, що означає, що більшість досліджуваних уже має морально значущі орієнтири, визнає потребу правил і відповідальності, але ще не завжди здатна стабільно керуватися ними в поведінці. Високий рівень сформованості виявлено у 25 % підлітків. Для них характерне поєднання значущості моральних цінностей, прийняття соціальних норм і більш розвиненої відповідальності. Низький рівень зафіксовано у 18,7 % учасників, що вказує на потребу індивідуальної та групової психолого-педагогічної підтримки.

Програма групових занять із розвитку ціннісно-моральної сфери підлітків

Мета програми: розвиток моральної рефлексії, відповідальності, емпатії, самоконтролю та здатності підлітків до усвідомленого морального вибору.

Цільова група: підлітки 13-15 років.

Тривалість програми: 8 занять по 45-60 хвилин.

Форма роботи: групові заняття з елементами тренінгу, дискусії, рольових вправ, аналізу ситуацій і рефлексії.

Тематичний план програми

№ заняття	Тема	Мета	Основні форми роботи
1	Мої цінності та життєві пріоритети	Допомогти підліткам усвідомити власні цінності	Вправа «Мої 5 головних цінностей», обговорення, рефлексивний запис
2	Свобода і відповідальність	Показати зв'язок між правом вибору та наслідками дій	Аналіз ситуацій, дискусія, робота в малих групах
3	Чесність і довіра	Розкрити значення чесності у стосунках	Моральні дилеми, рольова гра, обговорення наслідків обману
4	Груповий тиск і власна позиція	Розвивати здатність протистояти негативному впливу групи	Рольові вправи, аналіз прикладів, техніки відмови
5	Емпатія та межі іншої людини	Розвивати здатність розуміти почуття інших	Вправа «Погляд іншого», обговорення конфліктних ситуацій
6	Відповідальність за себе	Формувати навички саморегуляції й планування	Вправа «Мій вибір — мої наслідки», індивідуальна робота
7	Відповідальність за іншого	Розвивати готовність до взаємодопомоги	Груповий проєкт, обговорення, рефлексія
8	Моральний вибір у реальних ситуаціях	Узагальнити досвід програми	Аналіз дилем, підсумкова дискусія, особистий план дій

Фрагмент заняття 2

Тема: Свобода і відповідальність.

Мета: сформувати в підлітків розуміння того, що свобода вибору пов'язана з відповідальністю за наслідки власних дій.

Хід заняття:

Вступне обговорення.

Психолог пропонує учням відповідати на запитання: «Що для вас означає свобода?». Відповіді записуються на дошці без оцінювання.

Вправа «Вибір і наслідки».

Група отримує кілька ситуацій:

- учень не виконав спільну частину проекту;
- підліток поширив фото однокласника без дозволу;
- друг просить підтримати неправду;
- компанія пропонує зробити щось небезпечне, щоб «довести сміливість».

Учасники визначають, які варіанти вибору можливі, хто може постраждати, які наслідки матиме кожне рішення.

Робота в малих групах.

Кожна група формулює правило відповідальної свободи. Наприклад: «Мій вибір не повинен принижувати іншу людину», «Свобода передбачає готовність відповідати за наслідки».

Рефлексія.

Підлітки завершують речення:

«Після заняття я зрозумів/зрозуміла, що відповідальність - це...».

Очікуваний результат: учні краще усвідомлюють зв'язок між власним вибором, правами інших людей і наслідками поведінки.

Рекомендації для педагогів і батьків щодо формування ціннісно-моральної сфери підлітків

Рекомендації для педагогів

1. Формулювати правила поведінки чітко, зрозуміло й однаково для всіх учнів.
2. Пояснювати моральний зміст правил, а не обмежуватися вимогою «так треба».
3. Уникати публічного приниження, порівняння учнів і знецінення їхньої думки.
4. Обговорювати з підлітками реальні моральні ситуації, пов'язані з дружбою, відповідальністю, чесністю, булінгом, груповим тиском.
5. Використовувати моральні дилеми на класних годинах і під час виховних заходів.
6. Залучати учнів до спільного вироблення правил класу.
7. Давати підліткам доручення, які мають реальний результат для групи.
8. Підтримувати волонтерські, соціальні та проєктні ініціативи.
9. Реагувати на випадки приниження, агресії, ізоляції або онлайн-цькування.
10. Заохочувати учнів до рефлексії: аналізу мотивів, наслідків і способів виправлення помилок.

Рекомендації для батьків

1. Бути послідовними у власних словах і діях, оскільки підлітки швидко помічають подвійні стандарти.
2. Пояснювати сімейні правила через їх сенс, а не через авторитарне «бо я так сказав/сказала».
3. Давати підлітку простір для самостійних рішень із поступовим розширенням відповідальності.
4. Обговорювати наслідки вчинків без приниження й погроз.
5. Підтримувати чесність навіть тоді, коли підліток визнає помилку.
6. Навчати дитину бачити не тільки власні інтереси, а й переживання інших людей.
7. Обговорювати цифрову поведінку: коментарі, фото, приватність, онлайн-конфлікти.
8. Не зводити виховання до контролю; підліток потребує довіри, але довіра має поєднуватися з межами.
9. Підтримувати участь підлітка в корисній діяльності: спорті, гуртках, волонтерстві, допомозі родині.
10. Показувати власним прикладом цінність відповідальності, поваги, чесності та турботи.

Приклади моральних дилем для роботи з підлітками

Дилема 1. «Друг і контрольна робота»

Твій друг просить дати списати контрольну роботу. Він каже, що якщо отримає погану оцінку, у нього будуть серйозні проблеми вдома. Ти розумієш, що списування є нечесним, але не хочеш підвести друга.

Запитання для обговорення:

1. Які варіанти дій можливі в цій ситуації?
2. Які наслідки матиме кожен варіант?
3. Чи завжди допомога другові є правильною?
4. Як можна підтримати друга без обману?
5. Що в цій ситуації означає відповідальність?

Дилема 2. «Фото в чаті»

Однокласники поширили в груповому чаті невдале фото учня й почали писати образливі коментарі. Частина класу сміється, частина мовчить. Ти бачиш це повідомлення й не знаєш, чи варто втручатися.

Запитання для обговорення:

1. Хто несе відповідальність у цій ситуації?
2. Чи є мовчання формою підтримки образ?
3. Як може почуватися людина, фото якої поширили?
4. Що можна зробити безпечно?
5. Як клас може запобігати таким ситуаціям?

Дилема 3. «Компанія і небезпечний учинок»

Компанія пропонує зробити небезпечний учинок, щоб довести сміливість. Один із друзів каже: «Якщо відмовишся, значить ти слабкий». Ти відчуваєш тиск, але розумієш, що наслідки можуть бути серйозними.

Запитання для обговорення:

1. Чому підліткам іноді складно відмовитися?
2. Чи завжди сміливість означає згоду на ризик?
3. Як можна зберегти власну позицію?
4. Які фрази допоможуть відмовитися без конфлікту?
5. Який зв'язок між свободою і відповідальністю?

Зразок інформованої згоди на участь у дослідженні**Інформована згода**

Я, _____, підтверджую, що отримав/отримала інформацію про проведення психологічного дослідження, спрямованого на вивчення ціннісних орієнтацій, моральної нормативності та відповідальності підлітків.

Мені повідомлено, що:

1. Участь у дослідженні є добровільною.
2. Результати будуть використані лише в узагальненому вигляді.
3. Ім'я, прізвище та індивідуальні відповіді учасників не будуть розголошені.
4. Учасник може відмовитися від участі на будь-якому етапі.
5. Дослідження не передбачає оцінювання особистості як «хорошої» або «поганої».

Дата: _____

Підпис учасника / законного представника: _____

Приклад зведеної таблиці індивідуальних результатів

Таблиця Н.1

Узагальнені індивідуальні результати дослідження

№ учасника	Стать	Вік	Провідні термінальні цінності	Провідні інструментальні цінності	Рівень моральної нормативності	Дисциплінарна відповідальність	Відповідальність за себе	Відповідальність за іншого	Узагальнений рівень сформованості ціннісно-моральної сфери
1	дівчина	13	здоров'я, дружба, щасливе сімейне життя	чесність, відповідальність, самоконтроль	високий	високий	високий	високий	високий
2	хлопець	14	дружба, свобода, упевненість у собі	незалежність, вихованість, чесність	середній	середній	середній	середній	середній
3	хлопець	13	свобода, розваги, друзі	незалежність, життєрадісність, тверда воля	низький	низький	низький	низький	низький
4	дівчина	15	здоров'я, сім'я, розвиток	відповідальність, чесність, чуйність	високий	високий	середній	високий	високий
5	дівчина	14	друзі, свобода, упевненість у собі	вихованість, незалежність, життєрадісність	середній	середній	середній	середній	середній
6	хлопець	15	здоров'я, активне життя, цікава робота	відповідальність, тверда воля, самоконтроль	середній	високий	середній	середній	середній
7	дівчина	13	щасливе сімейне життя, любов, друзі	чесність, чуйність, терпимість	високий	середній	високий	високий	високий

8	хлопець	14	свобода, матеріально забезпечене життя, суспільне визнання	незалежність, раціоналізм, тверда воля	низький	середній	низький	низький	низький
9	дівчина	15	здоров'я, розвиток, упевненість у собі	самоконтроль, відповідальність, чесність	високий	високий	високий	середній	високий
10	хлопець	13	друзі, розваги, свобода	життєрадісність, незалежність, сміливість	середній	середній	середній	низький	середній
11	дівчина	14	здоров'я, щасливе сімейне життя, любов	вихованість, чесність, терпимість	середній	середній	середній	середній	середній
12	хлопець	15	цікава робота, свобода, упевненість у собі	відповідальність, тверда воля, ефективність у справах	середній	високий	середній	середній	середній
13	дівчина	13	друзі, здоров'я, щастя інших	чуйність, чесність, вихованість	високий	середній	високий	високий	високий
14	хлопець	14	свобода, суспільне визнання, розваги	незалежність, високі запити, життєрадісність	низький	низький	низький	низький	низький
15	дівчина	15	здоров'я, сім'я, цікава робота	відповідальність, самоконтроль, освіченість	середній	високий	середній	середній	середній
16	хлопець	13	активне життя, друзі, здоров'я	сміливість, життєрадісність, вихованість	середній	середній	середній	середній	середній
17	дівчина	14	любов, щасливе сімейне життя,	чесність, чуйність, відповідальність	високий	високий	високий	високий	високий

			дружба						
18	хлопець	15	матеріально забезпечене життя, свобода, упевненість у собі	незалежність, раціоналізм, ефективність у справах	середній	середній	середній	низький	середній
19	дівчина	13	здоров'я, друзі, розвиток	вихованість, чесність, терпимість	середній	середній	середній	середній	середній
20	хлопець	14	розваги, свобода, суспільне визнання	життєрадісність, незалежність, високі запити	низький	низький	низький	низький	низький
21	дівчина	15	здоров'я, щастя інших, сім'я	чуйність, відповідальність, чесність	високий	високий	високий	високий	високий
22	хлопець	13	друзі, активне життя, свобода	сміливість, тверда воля, незалежність	середній	середній	середній	середній	середній
23	дівчина	14	упевненість у собі, здоров'я, цікава робота	самоконтроль, відповідальність, освіченість	середній	високий	середній	середній	середній
24	хлопець	15	свобода, матеріальне забезпечення, розваги	незалежність, раціоналізм, життєрадісність	низький	середній	низький	низький	низький
25	дівчина	13	друзі, любов, щасливе сімейне життя	чесність, вихованість, чуйність	середній	середній	середній	високий	середній
26	хлопець	14	здоров'я, активне життя, упевненість у собі	відповідальність, тверда воля, самоконтроль	високий	високий	високий	середній	високий
27	дівчина	15	розвиток,	освіченість,	середній	високий	середній	середній	середній

			цікава робота, здоров'я	відповідальність, самоконтроль					
28	хлопець	13	друзі, свобода, розваги	життєрадісність, незалежність, сміливість	середній	середній	низький	середній	середній
29	дівчина	14	сім'я, здоров'я, упевненість у собі	чесність, вихованість, відповідальність	середній	середній	середній	середній	середній
30	хлопець	15	суспільне визнання, свобода, матеріальне забезпечення	незалежність, ефективність у справах, раціоналізм	низький	низький	низький	низький	низький
31	дівчина	13	здоров'я, друзі, любов	чесність, терпимість, чуйність	середній	середній	середній	середній	середній
32	хлопець	14	здоров'я, сім'я, цікава робота	відповідальність, чесність, самоконтроль	високий	високий	високий	середній	високий

Таблиця показує, що в досліджуваній групі переважають підлітки із середнім рівнем сформованості ціннісно-моральної сфери. До цієї групи належать учасники, які визнають значущість моральних цінностей, загалом орієнтуються на соціальні правила, але не завжди демонструють стійку відповідальність у складних або емоційно напружених ситуаціях. Високий рівень сформованості мають ті підлітки, у яких морально значущі інструментальні цінності - чесність, відповідальність, самоконтроль, чуйність, терпимість - поєднуються з високою або достатньою моральною нормативністю та відповідальністю за себе й інших. Низький рівень сформованості характерний для учасників, у яких спостерігається слабіша орієнтація на моральні норми, переважання цінностей свободи, розваг, матеріального забезпечення або визнання без достатнього зв'язку з відповідальністю та самоконтролем.